

บทที่ 6

ปัจฉิมกถา :

พุทธทาสวิธี - มรรควิธีสู่ความเป็นสากล

การตั้งชื่อบทนี้ว่า พุทธทาสวิธี - มรรควิธีสู่ความเป็นสากล พอจะจำแนกความหมายได้คือ คำว่า “พุทธทาสวิธี” หมายถึง วิธีที่ท่านพุทธทาสนำมาใช้นำทางสู่เนื้อธรรม, คำว่า “มรรควิธี” หมายถึง แนวคิดทฤษฎี, วิธีวิทยา (ดูรายละเอียดบทที่ 2 เรื่อง มรรควิธีสู่สวนโมกข์) ส่วนคำว่า “ความเป็นสากล” หมายถึง ทั่วไป, ทำให้ใช้ได้ทั่วไป เป็นที่นิยมทั่วไป, ภาษาสามัญหมายถึงแบบที่เรียกว่า “ฝรั่ง” แต่ที่นำมาใช้ในงานวิจัยนี้มีนัยสำคัญว่า วิธีวิทยาที่ท่านพุทธทาสนำมาใช้นำทางสู่เนื้อธรรม เป็นวิธีที่สามารถนำไปใช้ได้ อย่างเป็นสากลกับศาสตร์ทั่ว ๆ ไป ไม่จำเพาะเจาะจงแต่กับพุทธศาสนา และยังมีหมายรวมถึงวิธีการที่สามารถพิสูจน์ตรวจสอบ “ชวนให้มาดูได้” (เอพิสเตมิโก) ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา (อกาลิโก) และยังทดลองให้เห็นจริงอย่างเป็นสาธารณะว่า ผู้ใดก็ตามถ้าใช้กระบวนการแบบเดียวกัน ภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน จะได้คำตอบแบบเดียวกัน

ด้วยเหตุดังกล่าว ความเป็นสากล จึงมีความเป็นวิทยาศาสตร์ในตัว คือ ไม่เริ่มต้นจินตนาการเอาเองโดยปราศจากหลักฐานข้อมูล หากแต่เริ่มกระบวนการศึกษาค้นคว้าจากภาคทฤษฎี (ปริยัติ) แล้วนำทฤษฎีลงสู่การตรวจสอบทดลองในภาคปฏิบัติ (ปฏิบัติ) และประเมินความสำเร็จประโยชน์ในการแก้ทุกข์ได้จริงหรือไม่ (ปฏิบัติ) ที่ยิ่งกว่านั้นยังพยายามที่จะพิสูจน์ว่ามรรควิธีของท่านสามารถแก้ทุกข์ได้จริงในชีวิตนี้ ไม่ต้องรอจนถึงวันตายในชาติหน้า หลังจากที่แน่ใจในแต่ละขั้นตอนแล้ว จึงนำมาสืบทอดให้ผู้อื่นก้าวตาม วิธีการแบบนี้เป็นมรรควิธีสู่ความเป็นสากลได้ทั้งในแง่ เป้าหมาย (ปรากฏผลให้เห็นในเชิงประจักษ์) และ วิธีการ (เป็นวิธีการที่สามารถตรวจสอบได้อย่างเป็นสาธารณะ) อีกทั้งยังมีความเป็นรูปธรรมสามารถจับต้องได้ มิใช่สอนให้เชื่อและปฏิบัติตามอย่างมงายไร้เหตุผล จึงกล่าวได้ว่าสามารถนำวิธีการแบบนี้ไปสนทนากับ “ฝรั่ง” หรือ

“ตะวันตกวิทยา” ได้อย่างเต็มภาคภูมิ

บนมรรควิถีดังกล่าว ท่านทำให้การศึกษาพุทธศาสนามีความทันสมัย และมี **ท่าที** แบบ **นกนางนวลแตกฝูง** สอดคล้องกับโลกทัศน์ทางปรัชญาแบบ **เอกซิสเทนเชียลลิสม์** (Existentialism) ยิ่งผู้บุกเบิกแสวงหาที่ไม่ยอมรับสิ่งแปลกแยกกับความคิดของตน ไม่ยอมทำตามแบบที่พวก **เอกซิสเทนเชียลลิสม์** เรียกว่า “ศรัทธาในสิ่งที่เลว” (Bad faith)² คือ ยอมลุ่มไปตามสิ่งที่เห็นว่าไม่ถูกต้องเพียงเพื่อเอาตัวรอดไปวัน ๆ โดยไม่ต้องแสดงความรับผิดชอบต่อความศรัทธานั้น (ดู **เรื่องนกนางนวลแตกฝูง** บทที่ 1 ข้อ 1 หน้า 2 - 6 ประกอบ) โดยปกติของผู้ที่มี **ท่าที** แบบนี้จะไม่เดินตามโลก แต่จะนำหน้าอยู่เสมอ โดยเริ่มต้นจากพยายามแสวงหา **เสรีภาพที่เป็น “หนทาง”** (Freedom from) คือ เสรีภาพที่จะหลุดออกจาก “กรอบ” เดิม แต่มีไข่ออกไปเพื่อแสวงหาความสะดักสบายตามใจชอบ (Laissez-faire) หากแต่ต้องรับภาระอันหนักอึ้งที่จะต้องทำตามกติกาที่ตนเองตั้งไว้ จะต้องเป็นผู้มี “นาฬิกาปลุก” อยู่ในตน และมีวินัยอย่างเคร่งครัด เพื่อที่จะแสวงหา **เสรีภาพที่เป็น “เป้าหมาย”** (Freedom to) อันได้แก่เสรีภาพในการสร้างสิ่งใหม่ ๆ ที่คิดว่ามีคุณค่ากว่าเดิมให้จงได้ และเมื่อกล้าสร้างเส้นทางสายของตนขึ้นแล้ว จะต้องกล้ารับผิดชอบ (Responsibility) ต่อมรรควิธินั้น จึงเห็นได้ว่าเส้นทางแบบนี้มิใช่ได้มาโดยง่าย แต่วิสัยผู้กล้าจะไม่ย่อท้อและขลาดกลัว หากแต่กลับถือว่าเป็นความท้าทายที่จะก้าวไปให้ถึง ถึงแม้บางครั้งอาจจะเป็นความเสียและเจ็บปวดบ้างก็ตาม วิถีแห่งพุทธทาสเป็นไปในการทำงานเดียวกันนี้ กล่าวคือ หลังจากที่ประกาศนามอุทิศตนเป็น “พุทธทาส” แล้ว ท่านได้แสดงความรับผิดชอบต่อพยายามเต็มเต็มนามนั้นให้สมบูรณ์อยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เพื่อที่จะก้าวให้ถึงจุดหมายที่มุ่งหวังต่อไป

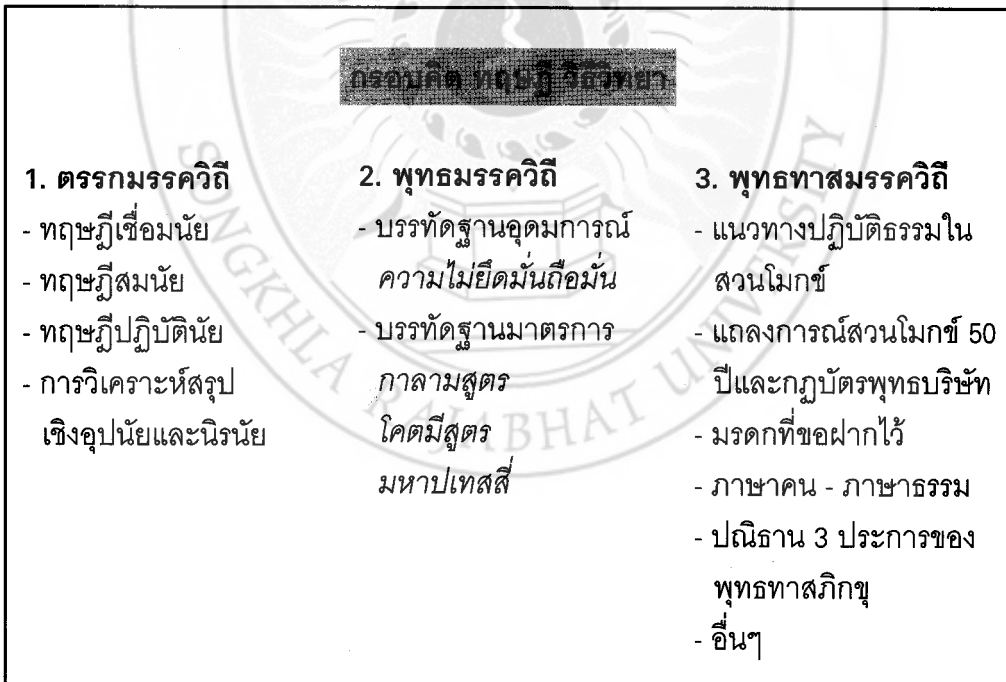
ตามที่กล่าวข้างต้นเป็นการวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “มรรควิถีสู่ความเป็นสากล” โดยสังเขป ต่อจากนี้จะทบทวนย้อนต้นจากบทที่ 1 เพื่อประมวลสรุปให้เห็นภาพรวมของงานวิจัยนี้อีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ งานวิจัยเรื่อง “ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรมของท่านพุทธทาส” เป็นการวิจัยเชิงปรัชญาศาสนา (Philosophical religion research) มีวัตถุประสงค์ที่จะทราบภูมิปัญญาในการ **นำทางสู่เนื้อธรรม** จากวัตถุประสงค์นี้ ได้นำมาพัฒนาเป็นโจทย์คำถามวิจัยหลัก คือ **ท่านพุทธทาสใช้ภูมิปัญญา กลวิธี บทบาท หรือ วิถีวิทยาแบบใด จึงสามารถนำคนให้หันเข้าหาธรรมะ นำมาสู่การวิพากษ์วิจารณ์ และนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน และอธิบายศาสตร์แขนงต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ?** (ดู **วัตถุประสงค์ของการวิจัย** บทที่ 1 ข้อ 3.1 หน้า 14-15)

จากโจทย์คำถามวิจัยหลักนี้ได้จำแนกออกเป็นคำถามย่อย คือ (1) ท่านวิพากษ์วิธีเผยแผ่ธรรมะแบบเดิมว่าอย่างไร และเพราะอะไร (2) นำเสนอ รูปแบบ วิธีการ

กระบวนการที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวอย่างไร (3) ท่านได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากแหล่งใด และนำมาประยุกต์ใช้อย่างไร (4) ในการดำเนินตามวิธีการข้างต้น ต้องเผชิญกับอุปสรรคขวากหนามอะไร และเอาชนะได้อย่างไร (5) จากวิธีเผยแพร่ธรรมะแนวใหม่ ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างไร ทั้งต่อท่านเอง วงวิชาการทั่วไป วงวิชาการด้านศาสนา และสังคมไทย (6) ท่านประสบความสำเร็จในการเผยแพร่ธรรมะแนวใหม่มากน้อยเพียงใด เพราะอะไร (7) ข้อคิดสำหรับนำมาประยุกต์ใช้มีอะไรบ้าง และจะประยุกต์ใช้อย่างไร **ซึ่งจะไม่ตอบคำถามเหล่านี้เป็นรายชื่อ แต่จะตอบโดยสังเคราะห์ให้เห็นเป็นภาพรวม**

ขอบเขตของงานวิจัยนี้ มุ่งเจาะลึกเฉพาะ ประเด็นการใช้ภูมิปัญญานำทางสู่ **เนื้อธรรม** โดยแสวงหาข้อมูลจากเอกสาร ข้อมูลภาคสนาม และสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง ผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ คือ จะช่วยให้เข้าใจ “วิธีวิทยา” ที่ท่านนำมาใช้ และจะประยุกต์วิธีดังกล่าวมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้อย่างไรบ้าง อีกทั้งคาดว่าจะช่วยให้เข้าใจหลักคำสอนของศาสนาแห่งตน ช่วยส่งเสริมความเข้าใจระหว่างศาสนา และถอนตัวออกเสียจากการครอบงำของวัตถุนิยม

กรอบคิดทฤษฎี หรือ “วิธีวิทยา” (Methodology) ที่นำมาใช้ศึกษาในงานวิจัยนี้ พอจะประมวลสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

1. สรุปผลการวิจัย

ถ้าพิจารณาจาก บทที่ 2 - 5 เป็นต้นมา จะเห็นว่า ได้วิเคราะห์สรุปและอภิปรายผลตามที่ตั้งคำถามไว้ในโจทย์วิจัยแทบจะทุกประเด็นแล้ว ส่วนในบทนี้เพียงแต่นำมาประมวลสรุปให้เห็นภาพรวมอีกครั้งหนึ่ง บางเรื่องบางประเด็นจึงไม่จำเป็นต้องนำมากล่าวซ้ำอีก ถ้าผู้อ่านสนใจ สามารถย้อนกลับไปพิจารณาโดยตรงจากหัวข้อที่ได้นำเสนอไว้แล้ว

1.1 พุทธศาสตร์อัตลักษณ์ กับการปฏิเสธรระบบคิดแบบเดิม

จากการศึกษาข้อมูลรอบด้าน พอจะประมวลสรุปเอกลักษณ์เฉพาะตัวของท่านพุทธทาสได้ดังนี้ (1) เป็น “ทักษิณียบุคคล” ผู้สมควรแก่การทักษิณา ไม่ต่างพริ้วตำหนิไม่ฝักใฝ่การเมือง “โลกวัชชะทางการเมือง” ให้ถูกซุบซิบนิินทา (2) “เป็นอยู่โดยชอบ” แต่ละคืนวันเต็มไปด้วยความปีติปราโมทย์ เป็นอยู่อย่างเชื่อแห่งกิเลสเหือดแห้ง แม้รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส มากกระทบ แต่เป็นเสมือนคลื่นกระทบฝั่งแล้วจางหาย ไม่มีอะไรเหลือไว้ปรุงแต่งให้เกิดเวทนา³ โดยถือคติว่า *ทุกซ์ “มีเพียงไว้ให้เห็น มิใช่มีไว้ให้เป็น”* (3) มีความเป็นนักอุดมคติและมีปณิธานแน่วแน่ แม้จะเผชิญอุปสรรคก็ไม่ท้อถอย (4) เป็นผู้มี “พรสวรรค์” มีสมรรถภาพทางสมองพิเศษ รู้วิถีวิเคราะห์แยกแยะหากฎเกณฑ์ของธรรมชาติชนิดที่หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก (5) เป็นผู้มี “พรแสวง” มีนิสัยใฝ่รู้อยู่เป็นนิจ แสวงหาความรู้จากรอบด้าน (6) เป็นนักคิดแบบยลแบบ “โยนิโสมนสิการ” (7) มีท่าทีแบบ “นางนวลแตกฝูง” กล้านำเสนอธรรมทัศน์แปลกใหม่ ในลักษณะของการท้าทายผู้อื่นให้ “เข้ามาร่วมวง” อยู่เสมอ (8) เป็นนักถ่ายทอดความคิดที่มีประสิทธิภาพ หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก (9) เป็นนักทฤษฎี, นักปฏิบัติ และนักตรวจสอบทดลองอยู่ในคนเดียวกัน

แต่ถ้าประมวลจาก 129 ทศนะ ที่รวบรวมไว้ในหนังสือ “แต่...ท่านพุทธทาสภิกขุ พระอริยเจ้าแห่งสวนโมกขพลาราม” (2536) (ดู บทที่ 1 ข้อ 2 หน้า 11 - 13 ประกอบ) พบว่ามีอยู่ 24 ทศนะ (ร้อยละ 18.60) ที่ระบุ **ลักษณะนิสัย** ว่า ท่านเป็นคนละเอียดลออ ประหยัด เรียบง่าย มีใจสูง อ่อนน้อมถ่อมตน เป็นแบบอย่างที่ดี ให้ความสำคัญและเอื้ออาทรต่อความเป็นมนุษย์ มองโลกและชีวิตอย่างกว้างไกลลึกซึ้ง สามารถวิเคราะห์ปัญหาได้ถึง 7 - 8 ชั้น⁴ ดังที่ ประเวศ วะสี กล่าวว่า ท่านมีเอกลักษณ์สำคัญ 7 ประการ คือ (1) มีสมองดี (2) ไม่เชื่อง่าย (3) ปฏิเสธวัตถุนิยม (4) พุทธจริต (5) ชอบใช้ปัญญาเจาะลึก (6) มีอิทธิบาท 4 สูง และ (7) มีความสนใจและความสามารถในการถ่ายทอด⁵

มีอยู่ 37 ทศนะ (ร้อยละ 28.68) ที่ **แสดงความคารวะยอมรับ** ให้เกียรติ เคารพ เทิดทูน ยกย่องบูชาให้เป็นปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ (เพชรน้ำเอก) ทั้งในแง่ของความเป็นนักคิด นัก

เขียน และนักปฏิบัติ อีกทั้งยังยกฐานะให้เป็นปราชญ์ชั้นแนวหน้าเทียบเท่าพระ
พุทธโฆษาจารย์ และนาคคารขุน

มีอยู่ 38 ทศนะ (ร้อยละ 29.46) ที่พูดถึงท่านในแง่ **ผู้นำทางจิตวิญญาณ** ผู้บุก
เบิกแสวงหา กล้าเสนอธรรมทัศน์อันท้าทาย แปลกแหวกแนว ทันสมัย ทวนกระแสโลก เป็น
นักคิดนอกแบบ นักปรัชญาอนุกระบวน ไม่ติดยึดอยู่กับลัทธินิกาย เป็นนักปฏิวัติทางสังคม
และวงการศึกษา ก่อให้เกิดอิทธิพลต่อคนรุ่นใหม่

มีอยู่ 22 ทศนะ (ร้อยละ 17.05) พูดถึง **ลักษณะของคำสอน** ของท่านว่า ง่าย ตรง
ไปตรงมา เป็นสัมมาทิสฺฐิ เหมาะสมกับคนไทย ทั้งยังสอดคล้องกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์
เพราะได้นำทฤษฎีลงสู่การปฏิบัติอย่างเป็นระบบครบวงจร ไม่มอมเมาหรือประกอบ
เดรัจฉานวิชา แต่มีอยู่ 4 ทศนะ (ร้อยละ 3.1) ที่กล่าวว่าคำสอนของท่านยากต่อการ
ทำความเข้าใจ และมีเพียง 4 ทศนะ (ร้อยละ 3.1) ที่เตือนสติว่าอย่ายึดติดกับวิธีการของ
ท่านว่าเป็น “สูตรสำเร็จ” ในการแก้ปัญหา

จากอัตลักษณ์ดังกล่าว จึงนำมาสู่ “ทัศนวิพากษ์” ต่อระบบคิดแบบเดิมอย่าง
ตรงไปตรงมา โดยท่านวิพากษ์ระบบการศึกษาและวัตรปฏิบัติของหมู่ภิกษุสมัยนั้นหลาย
แง่มุม เช่น วิพากษ์ว่า (1) **เป้าหมายของการบวช** ผิดพุทธประสงค์ มิได้บวชเพื่อทำ
นิพพานให้แจ้ง หากแต่เพื่อเยื่อนพระศาสนา, หารายได้, สรรเสริญ สุข หรือเพื่อไต่เต้า
เลื่อนฐานะทางสังคม (2) **เนื้อหาที่ใช้ศึกษา** ไม่เป็นไปเพื่อความหมาย คลายกำหนด เพื่อ
สงบ เพื่อรำงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน โดยเฉพาะเนื้อหาส่วนที่เป็นพระอภิธรรม ถูกท่าน
วิพากษ์ว่ามีโทษพระวจนะ แต่เป็นของพวกสังคิติกาจารย์ ร้อยเรียงขึ้นเองภายหลังแล้วนำ
ไปใส่พระโอษฐ์ (3) **วิธีศึกษา** ล้าหลัง โดยเฉพาะการแปลภาษาบาลี มั่วแต่ยึดมั่นในรูป
แบบตามตัวอักษร ไม่มุ่งให้สำเร็จประโยชน์ได้จริง (4) **วัตรปฏิบัติของภิกษุ** หย่อนยาน
พระวินัย สรวลเสเฮฮา ไม่สำรวมระวัง ทำตนเป็น “โลกวัชระ” ให้ชาวบ้านตำหนิตีเดีย
นอยู่เสมอ กล่าวได้ว่าภิกษุส่วนใหญ่ในสมัยนั้นเป็นผู้รู้น้อยด้อยปัญญา ไม่เหมาะที่จะเป็น
บุคคลต้นแบบทั้งทาง “คุณวุฒิ” และ “คุณธรรม” (5) **โอกาสที่จะบรรลุอุดมคติของ
พุทธศาสนา** คนทั่วไปเข้าใจว่าการบรรลุนิพพานจะมีได้เฉพาะสมัยพุทธกาล แต่ท่านเชื่อ
มั่นว่ามีได้ตลอดเวลา ไม่ขึ้นอยู่กับกาล (อกาลิโก)

1.2 นำเสนอธรรมทัศน์ในรูปแบบ “สหวิทยาการ” และ “บูรณาการ”

เมื่อปฏิเสศและวิพากษ์ระบบเดิมแล้ว ได้นำเสนอธรรมทัศน์ในรูปแบบใหม่ ดังจะ
สรุปให้เห็นโดยสังเขปดังนี้⁶

1 ส่วนที่เป็นภาคทฤษฎี (ปรัยัติ) : ท่านเป็นคนมองโลกอย่างสากลและทันสมัย

คือ ไม่มองแบบแยกส่วน ไม่เชื่อว่าศาสตร์เพียงแขนงเดียวจะตอบคำถามทุกอย่างครบถ้วนได้ จึงระดม “สรรพวิธีวิทยา” จากศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น พุทธวิทยา ภารตวิทยา จินวิทยา ตะวันตกวิทยา ฯลฯ มาใช้ในรูปแบบของสหวิทยาการและบูรณาการ ดังเช่น เริ่มต้นโดยสืบค้นพระไตรปิฎก เพื่อค้นหาหลักการของเถรวาทแบบดั้งเดิม นำพระสูตรต่าง ๆ มาใช้เขียนหนังสือ “ตามรอยพระอรหันต์” และยังคงศึกษาส่วนดีของต่างลัทธินิกายมาประยุกต์ใช้ เช่น ของนิกายเซน เพราะเห็นว่ารวบรวมรัดตัดตรง มีข้อคิดคำคม ให้ทั้งสมณะและวิปัสสนา, ศึกษาวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาประยุกต์ใช้, ศึกษาปรัชญาอินเดีย โดยเฉพาะวิธีการของเวทานตะ เพราะเชื่อว่าเป็นพื้นฐานต่อการเข้าใจพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี⁷ ในส่วนของปรัชญาตะวันตก ท่านสำรวจพบว่า เป็นเพียงการโต้แย้งถกเถียงเพื่อประเทืองปัญญาตามหลักตรรกวิทยา มีช่วยให้พ้นจากทุกข์แต่อย่างใด ถ้าจะพูดถึงบ้างเฉพาะแนวคิดของ **โซเชนเฮาเออร์** (Arthur Schopenhauer - ชาวเยอรมัน, 1788 - 1860) ที่เสนอว่าชีวิตดิ้นรนอย่างมีเดบอดเพื่อความอยู่รอด (The will to Live) นอกจากนี้ยังทำความเข้าใจคำสอนของศาสนาคริสต์ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ ศึกษาของนิกายมหายาน เพราะเห็นว่ามีส่วนคล้ายคลึงกับของเถรวาทและง่ายต่อการสื่อสารกับชาวบ้านผู้ที่มีการศึกษาน้อย ส่วนของนิกายวัชรยาน ที่เสนอวิธี “หนามยอก เอาหนามบ่ง” โดยสอนว่าเมื่อเกิดความกำหนด ก็เสพให้เต็มอิม แล้วจะเปื้อน่ายและหลุดพ้นไปเอง ท่านเห็นว่าเป็นวิธีที่ไร้ค่า นอกจากนี้ ยังศึกษาทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ **ฟรอยด์** และ **แอดเลอร์** ที่อธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ว่าเกิดจากแรงขับที่จะหดเหี่ยว **ปมด้อย** มาทดลองวิเคราะห์ตามแนวพุทธ โดยอธิบายเสียใหม่ว่าต้องการจะหดเหี่ยว **ปมแข็ง** (อัสมีมานะ, ตัณฐะ - ของกู)⁸ ท่านยังได้ศึกษาแนวคิดทางการเมืองเพื่อนำมาสร้างเป็นทฤษฎีการเมืองแบบธัมมิกสังคมนิยม และศึกษาแนวคิดของคอมมิวนิสต์ผู้ประกาศเป็นศัตรูกับพุทธศาสนา เพื่อที่จะ “รู้เขา - รู้เรา” จนถึงขั้นหาญกล้าประกาศตนว่า “เป็นคอมมิวนิสต์ที่เหนือกว่าคอมมิวนิสต์ คือไม่ใช้เหล็กและเลือด แต่ใช้ความเมตตาแทน” (ดู บทที่ 4 ข้อ 8 หน้า 126) ส่วนวิธีทางสังคมศาสตร์ท่านนำมาประยุกต์ใช้มากมายหลายรูปแบบเช่นกัน⁹ นอกจากนี้ยังศึกษาโบราณคดีและพงศาวดาร แต่เห็นว่านำมาประยุกต์ใช้ได้น้อย จึงเปลามือไป

2 ส่วนที่เป็นภาคปฏิบัติ : ได้ลงมือฝึกฝนทดลองอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ โดยลงมือทำตามลำดับขั้นตอนแบบค่อยเป็นค่อยไป อุปมาได้กับการฝึกบังคับม้า ในขั้นแรกจะต้องฝึกให้มันยอมรับการสวมบังเหียนก่อน จึงจะลงมือฝึกบทเรียนในขั้นสูงต่อไป ดังที่ท่านบันทึกไว้ในเรื่อง “**พุทธทาส อนุทินการปฏิบัติธรรม การศึกษาชีวิตอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ บันทึกรายวันขณะฝึกฝนตนเองอย่างเข้มข้นในวัยหนุ่ม**” ท่านได้ทดลองฝึกฝนอยู่ในป่าเปลี่ยวเพียงผู้เดียวตลอดพรรษา (27 กรกฎาคม - 23 ตุลาคม 2477)¹⁰

ไม่ยอมพบปะเสวนากับผู้ใด ทั้งนี้เพื่อที่จะค้นหา **สภาพจิตอันปล่อยหมด** และ **บทเรียนแห่งการตื่นอยู่เสมอ** และยังบันทึกรายงานการฝึกฝนและประเมินผลแต่ละวันไว้อีกด้วย (ดู รายละเอียดบทที่ 4 ข้อ 3 หน้า 111 - 115)

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ท่านจะถือว่าพุทธศาสนา (ศาสตร์แห่งโลกตะวันออก) จะเป็น “อริยวิทยาศาสตร์” หรือศาสตร์อันประเสริฐที่สามารถจัดทุกสิ่งได้อย่างแท้จริง แต่ก็มีได้ละเลยศาสตร์แห่งโลกตะวันตก เพราะเห็นว่าวิทยาการแห่งโลกตะวันตก **โดยเฉพาะวิธีการทางวิทยาศาสตร์มีจุดเด่นในแง่ของวิธีการนำเสนอ** ที่ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน เป็นระบบ ตามลำดับขั้นตอน และมีกระบวนการที่สามารถพิสูจน์ตรวจสอบได้อย่างเป็นสาธารณะ จึงทำให้เกิดความรู้สึกรู้สึกว่าเป็นเรื่องซึ่งซ้งจริงจัง และช่วยยกระดับสิ่งที่นำเสนอให้มีคุณค่าและความน่าเชื่อถือตามไปด้วย ซึ่งได้เปรียบกว่าวิธีนำเสนอของศาสตร์แห่งโลกตะวันออก ที่มักกระทำกันอย่างสะเปะสะปะและขาดระเบียบวิธีวิทยาที่ดี โดยเฉพาะวิธีนำเสนอหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาในสมัยนั้นที่ค่อนข้างด้อยประสิทธิภาพ จึงทำให้ดูเหมือนว่าเนื้อหาสาระพลอยด้อยค่าและไม่สำเร็จประโยชน์ตามไปด้วย ฉะนั้น การที่ท่านพยายามทุ่มเทศึกษาศาสตร์แห่งโลกตะวันตกอย่างเข้มข้นจริงจัง โดยเฉพาะ **วิธีการทางวิทยาศาสตร์** นอกจากจะพยายามค้นหาว่ามีเนื้อหาสาระส่วนใดที่พอจะนำมาบูรณาการเข้ากับศาสตร์แห่งโลกตะวันออกได้บ้างแล้ว จุดมุ่งหมายที่สำคัญยิ่งกว่าคือ ความพยายามที่จะค้นหา **ระเบียบวิธีวิทยาของทางตะวันตก** เพื่อที่นำมาใช้เป็น **เครื่องมือ** ในการนำเสนอเนื้อหาสาระของหลักธรรมในพุทธศาสนาให้ทรงคุณค่า จนสามารถนำออกไปสนทนากับความเป็นสากลได้อย่างมีความหมายยิ่งขึ้น¹¹

1.3 สร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบคิด

เพื่อที่จะทำให้เส้นทางสายสวนโมกข์ยืนหยัดมั่นคง ทนต่อการตรวจสอบ หลังจากทีปฏิเสธรระบบเดิมแล้ว ท่านจึงสร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบคิดโดยนำ **“บรรทัดฐานอุดมการณ์”** เรื่อง **ความไม่ยึดมั่นถือมั่น** มาใช้เป็นเทียนส่องทาง โดยอ้างว่าพระพุทธเจ้าทรงเปิดช่องทางให้ทำได้ เพราะคำว่าไม่ยึดมั่นถือมั่น หมายถึงไม่ยึดมั่นถือมั่นในทุกสิ่งรวมทั้งพระไตรปิฎก จากบรรทัดฐานนี้ ได้เปิดโอกาสให้ท่านนำเอาเนื้อหาในพระไตรปิฎกมาตรวจสอบอย่างเข้มข้นและจริงจังว่า คำสอนนั้นเป็นพระวจนะหรือไม่ นอกจากนี้ยังได้นำ **“บรรทัดฐานมาตรฐาน”** มาช่วยค้ำยันให้มีความชอบธรรมยิ่งขึ้น โดยนำหลักความเชื่อใน **กาลามสูตร** มาตรวจสอบดูว่าเนื้อหาใดควรจะเชื่อหรือไม่ต่อเมื่อพิจารณาเห็นว่า ก่อให้เกิดประโยชน์เกิดสุขหรือไม่ (กุศลหรืออกุศล) และนำบรรทัดฐานเกี่ยวกับหลักการพื้นฐานของพุทธศาสนาใน **โคตมิสูตร** เพื่อตรวจสอบดูว่าเข้ากับหลักการเรื่องความเป็นผู้เลี้ยงง่าย

มักน้อย สันโดษหรือไม่ อีกทั้งนำเอาบรรทัดฐานใน **มหาปเทศสี่** มาเทียบเคียงว่าเป็นธรรมวินัยหรือไม่อีกด้วย

จากการตรวจสอบด้วย **“บรรทัดฐานอุดมการณ์”** และ **“บรรทัดฐานมาตรการ”** ท่านอ้างว่าสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือสำหรับ **“ร่อน”** เนื้อหาในพระไตรปิฎกออกได้ถึงร้อยละ 30 - 60 ส่วนควรจะร่อนออกมากน้อยเท่าใด ขึ้นอยู่กับระดับภูมิปัญญาของผู้ศึกษาระยะของแต่ละบุคคล (ดู บทที่ 2 ข้อ 2.1 หน้า 38-39 ประกอบ) ท่านอ้างว่าการกระทำแบบนี้มิใช่ทำตามอำเภอใจตน มิใช่ **“โมฆะบุรุษ”** หากแต่ทำด้วยความรู้สำนึกและรับผิดชอบในนาม **“ทาสของพระพุทธเจ้า”** ผู้ที่พยายามเดินตามครรลองช่องทางที่พระพุทธองค์ทรงเปิดให้กระทำได้นั้น **ฉะนั้นจึงถือว่าเป็นการกระทำที่ชอบธรรม** และท่านยังวิพากษ์ฝ่ายตรงข้ามว่า เชื่อพระไตรปิฎกและคำสอนสืบต่อ ๆ กันมาอย่างหลับหูหลับตา **“ไม่รู้จักใช้เครื่องมือที่ทรงไว้ตรวจสอบให้ถี่ถ้วนก่อน ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าการที่ท่านสร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบคิดโดย “ตรรกะ” แบบนี้ แม้จะมีฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย แต่หาเหตุผลมาได้แย้งได้ยาก เพราะไม่สามารถชี้ให้เห็นชัดแจ้งว่าท่านละเมิดพุทธบัญญัติข้อใดและละเมิดอย่างไร**

1.4 แก้ปัญหาเรื่องพระวจนะขัดแย้งกันเอง, ตีความประยุกต์ใช้ให้สำเร็จประโยชน์ และบูรณาการคำสอนต่างลัทธินิกายมาใช้

แม้จะใช้บรรทัดฐานข้างต้นมาใช้ตรวจสอบเพื่อ **“ร่อน”** ส่วนที่เชื่อว่าไม่ใช่พระวจนะหรือสิ่งปลอมปนออกได้ส่วนหนึ่งแล้ว แต่ยังประสบปัญหา คือ **ยังมีเนื้อหาอีกบางส่วนที่เชื่อว่าเป็นพระวจนะ แต่ขัดแย้งกันเอง** ในกรณีนี้ท่านเยียวยาโดยสร้างทฤษฎีสองภาษา (ภาษาคน - ภาษาธรรม) ขึ้นใช้ โดยอธิบายว่าสาเหตุที่พระองค์ทรงใช้ภาษาต่างกัน เพื่อให้เหมาะกับพื้นเพของแต่ละเรื่อง แต่ละบุคคล ในแต่ละบริบท ในบางเรื่องบางกรณีจึงตรัสเป็นภาษาคน ส่วนในอีกบางเรื่องบางกรณีจึงตรัสเป็นภาษาธรรม การอธิบายพระวจนะที่ขัดแย้งกันเองด้วยทฤษฎีดังกล่าวอย่างมีเหตุมีผลให้เป็นที่ยอมรับแบบนี้ ถือว่าเป็นกลยุทธ์แปลกใหม่ที่วงการชาวพุทธในประเทศไทยไม่เคยกระทำมาก่อน แต่ท่านทำสำเร็จ จนกลายเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการชาวไทยและชาวต่างชาติ จึงถือว่าเป็นวิธีการที่นำออกไป **“สนทนา”** กับความเป็นสากลได้อย่างเต็มภาคภูมิ ส่วนในกรณีของ **“ปุราณธรรม”** ที่แฝงอยู่ในรูปของ **“อัสตงคตภาษา”** (บาลี - สันสกฤต) ซึ่งยากต่อการสื่อสารกับคนรุ่นใหม่ ท่านได้ทำตนเป็น **“นักประเพณีนิยมแนวใหม่”** (Neo-traditionalist) นำปุราณธรรมเหล่านั้นมาเจียระไน แล้วเสนอในรูปแบบของ **“อรุณโรจน์ภาษา”** (ภาษาของคนรุ่นใหม่) ให้สำเร็จประโยชน์ได้ นอกจากนี้ ยังทำตนเป็น **“คนหลุดกรอบ - อยู่เหนือ**

ลัทธินิกาย” (ค่านึงถึงธรรมะมากกว่านิกาย) พยายามดำเนินตามปณิธานเรื่องสร้าง ความเข้าใจระหว่างศาสนา โดยนำเอาส่วนดีจากคำสอนของลัทธินิกายอื่น เช่น ของเซน มหายาน คริสต์ มาบูรณาการตีความและประยุกต์ใช้อย่างสร้างสรรค์แบบอ่อนสั้นอ่อนยาว สร้าง ความเข้าใจอันดีและสำเร็จประโยชน์ด้วยกันทุกฝ่าย การใช้ภูมิปัญญาก้าวนำทางและ สืบทอดธรรมแบบนี้ ถือว่าเป็นกระบวนทัศน์แปลกใหม่ที่ไม่มองโลกและมนุษย์แบบแบ่ง แยกเชื้อชาติศาสนา แต่เสนอให้ทุกศาสนาหันมาร่วมจับมือกันเป็น “สหกรณ์” เพื่อหยิบ ยืนสิ่งที่ดีกว่าให้แก่มวลมนุษยชาติ (ดู บทที่ 2 ข้อ 3.5 หน้า 53 - 54) ซึ่งถือว่ามีความเป็น เหตุเป็นผลและมุ่งสู่ความเป็นสากลอย่างแท้จริง

1.5 เจริญหน้ากับปัญหาอันเนื่องมาจากการก้าวนำทางโดย กระบวนทัศน์แบบใหม่

ในการปฏิเสธรื้อหาในพระไตรปิฎกโดยอ้างว่าสามารถ “ร่อน” ออกได้ประมาณ ร้อยละ 30 - 60 และวิพากษ์วิธีศึกษาของนักอภิธรรมว่า เป็นแบบ “นับเม็ดมะขาม” หรือ “รกรู้งเหมือนรังหนู” ได้นำมาสู่การเจริญหน้ากับกระบวนทัศน์แบบเก่า ทำให้นักอภิ ธรรมและแนวร่วมออกมาต่อต้าน รุมกันโจมตี และกล่าวหาว่าร้ายหลายรูปแบบ จนก่อให้เกิดการแบ่งฝ่ายทางความคิด โดยฝ่ายหนึ่งหันมาเป็นแนวร่วมของท่านพุทธทาส ส่วนอีก ฝ่ายหนึ่งหันมาเป็นแนวร่วมของนักอภิธรรม และท่านได้ทำหน้าที่เป็น “แม่ทัพธรรม” นำ “เหล่าเสนา” ออกสู้ศึกทั้งในและนอกสถานที่ ทั้งวิวาทะซึ่งหน้า และใช้นั่งสื่อพิมพ์ “พุทธศาสนา” เป็นกระบอกเสียงตอบโต้ในรูปแบบที่เรียกว่า “นักรรณะน้ำมาชำระ ธรรมะโคลน” โดยมอบภาระหน้าที่ให้ “ผู้ชมทางสังคม” (พุทธศาสนิกชนและคนทั่วไป) ทำ หน้าที่เป็นกรรมการตัดสิน

ถึงแม้ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา จะยังไม่มี “ผู้ชมทางสังคม” ท่านใด ออกมาชี้ชัด ว่าฝ่ายใดแพ้หรือชนะ แต่การที่ท่านกลายเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งในหมู่ชาวไทย และชาวต่างชาติ โดยเฉพาะมหาวิทยาลัยชั้นนำในประเทศไทยได้ถวายปริญญา ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ถึง 7 แห่ง ได้รับรางวัลจากองค์การยูเนสโก ผลงานหลายชิ้นได้ รับการแปลเป็นหลายภาษา บางชิ้นได้รับการตีพิมพ์ในสำนักพิมพ์ชั้นนำของโลก ได้รับ เชิญให้ไปประชุมเกี่ยวกับพุทธศาสนาระดับนานาชาติ มีผลงานตีพิมพ์เผยแพร่ในภาษา ไทยและมีเทปธรรมะมากกว่าภิกษุท่านใดในประเทศไทยสมัยนั้น ประกอบกับเส้นทาง สายสวนโมกข์ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลาย ทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างชาติ โดยเฉพาะในหมู่ปัญญาชนคนรุ่นใหม่ จากเหตุผลต่าง ๆ เหล่านี้ จึงกล่าวได้ว่าแม้จะไม่

สามารถตัดสินใจสรุปได้อย่างเต็มปากว่าท่านเป็นฝ่ายชนะ แต่ถือได้ว่าไม่ใช่ฝ่ายพ่ายแพ้
อย่างแน่นอน

1.6 ลงมือ “ต่อยอด” เส้นทางสายสวนโมกข์

หลังจากสืบค้นขุมทรัพย์จากพระโอบอ้อม และสานต่อจากรอยพระอรหันต์ เพื่อ
เป็นการปูพื้นฐานจนเป็นที่พอใจระดับหนึ่งแล้ว สิ่งที่ต้องรีบกระทำไปพร้อม ๆ กัน คือ “รบ
กันไปพลาง แลกธรรมะกันไปพลาง” เพื่อให้เส้นทางสายนี้มุ่งสู่ความเป็นสากลมากยิ่งขึ้น
จึงพยายามต่อยอดส่วนที่เป็น “พุทธศาสนมรดกวิถี” ในหลากหลายรูปแบบ เช่น การ
กำหนดแนวทางการปฏิบัติธรรมในสวนโมกข์ โดยให้ถือหลัก “ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน” ไม่มี
ใครเป็นครูอาจารย์ คงมีแต่กัลยาณมิตรคอยช่วยเหลือกัน, ออกแถลงการณ์สวนโมกข์ 50
ปี เพื่อประมวลสรุปผลงานตลอดระยะเวลา 50 ปีที่ผ่านมา และแถลงให้ทราบอย่างเป็นทางการ
ในแถลงการณ์นี้สะท้อนให้เห็นปรัชญาแนวคิด วิถีทำงาน การแก้ไขปัญหาเพื่อ
เอาชนะอุปสรรค และเพื่อที่จะให้เส้นทางสายสวนโมกข์ดำรงอยู่อย่างสถิตสถาพรยิ่งขึ้น
จึงสร้างกฎบัตรพุทธบริษัทขึ้นใช้เอง ในกฎบัตร ฯ นี้กำหนดเป็นหมวดหมู่ ในแต่ละหมวด
หมู่ได้กำหนดแนวทางปฏิบัติและบทบาทหน้าที่ที่พุทธบริษัทพึงกระทำ ในบางหมวดหมู่
ยังได้วิเคราะห์ปัญหาต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวกับปัญหาธรรมะ ปัญหาสังคม และปัญหาโลกปัจจุบัน
เมื่อยกร่างเสร็จแล้ว ก็ประกาศเป็น “กฎบัตร ฯ” ไว้เป็นแนวทางดำเนินร่วมกันต่อไป ถ้า
จะเปรียบเทียบระหว่าง “แถลงการณ์สวนโมกข์ 50 ปี” กับ “กฎบัตรพุทธบริษัท” มีนัย
สำคัญต่างกันคือ ในแถลงการณ์ ฯ เป็นการรายงานสรุปเรื่องราวในอดีตเพื่อไว้เป็น
บทเรียน แต่ในกฎบัตร ฯ เป็นการกำหนดแนวทางเพื่อที่จะไว้ใช้ปฏิบัติร่วมกันใน
อนาคต

อย่างไรก็ตาม ถ้าจะประมวลสรุปภาพรวมของเส้นทางสายสวนโมกข์ เป็นที่น่า
สังเกตว่ามีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่เด่นชัดอย่างหนึ่ง คือ มุ่งเน้นการตีความธรรมะให้
สำเร็จประโยชน์ได้จริงในชีวิตนี้ แม้จะต้องระดมวิธีการของต่างลัทธินิกายมาใช้บ้าง
ไม่ถือว่าเป็นการเสียหายแต่อย่างใด ทำนองเดียวกับคนที่รักษาผู้ป่วย ไม่ต้อง
กังวลว่าแพทย์ที่มาให้การรักษา นับถือศาสนาอะไร นับถือศาสนาเหมือนหรือต่าง
จากผู้ป่วย ขอเพียงแต่สามารถรักษาอาการป่วยไข้ได้ก็พอ ซึ่งวิธีการดังกล่าวได้
สะท้อนให้เห็นว่าท่านพุทธทาส มีทัศนะสอดคล้องกับของพวก “ปฏิบัตินิยม” และมุ่งสู่
ความเป็นสากลอย่างแท้จริง และเพื่อที่ขยายสู่ความเป็นสากลให้มากยิ่งขึ้น ท่านยังทำ
ตนเป็นเสมือน “จรวดท่อนแรก” ที่นำหลักคำสอนของพุทธศาสนาออกไปประยุกต์ใช้
อธิบายศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น สร้างระบบการเมืองแบบธัมมิกสังคมนิยม, นำไปสนทนา

กับลัทธิมาร์กและระบบทุนนิยม หรือแม้แต่ท้ายที่สุด หลังจากการลงทุนลงแรงทุ่มเทศึกษาค้นคว้ามาตลอดชีวิต ก่อนที่จะละสังขารจากโลกนี้ไป ท่านยังดำเนินการตามครรลองแห่งความเป็นสากลเช่นเดียวกับปราชญ์ผู้กระเดื่องนามทั้งหลาย โดยการฝากมรดกทางความคิดไว้เป็นมรดกโลก สืบทอดศาสนาสู่อุณฺชนรุ่นหลังสืบไป

1.7 ประมวลสรุป “ภูมิปัญญา” บนเส้นทางสายสวนโมกข์

อันที่จริงเนื้อหาสาระที่นำเสนอตั้งแต่ต้นมา ล้วนเป็นภูมิปัญญาทั้งสิ้น แต่ในข้อนี้จะประมวลสรุปให้เห็นภาพรวมอย่างเป็นระบบครบวงจรดังนี้ (1) สร้างห้องทดลองทางจิตขึ้นที่สวนโมกข์, ลงมือฝึกฝนปฏิบัติอย่างเข้มข้นจริงจัง และประกาศนามอุทิศตนเป็น “พุทธทาส” (2) พร้อมกันนี้ ได้ลงมือสืบค้นขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์เพื่อที่ใช้สานต่อจากรอยพระอรหันต์ (3) เขียนหนังสือชื่อ “ตามรอยพระอรหันต์” เพื่อที่จะไว้ใช้เป็นคู่มือฝึกฝนตนเองและใช้สอนผู้ที่จะก้าวตาม (4) เพื่อที่จะทำให้เส้นทางสายนี้ก้าวหน้ามั่นคงอย่างเป็นระบบ จึงตั้งองค์กรหรือคณะทำงานคือ “คณะธรรมทานมูลนิธิ” (5) พร้อม ๆ กันนั้น ได้ออกหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” เพื่อใช้เป็นกระบอกเสียงเผยแพร่ทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างชาติ (6) ในยามชราเมื่อเห็นว่าเรี่ยวแรงมีไม่มากพอที่จะอบรมสั่งสอนได้เท่าในวัยหนุ่ม ได้ใช้วิธีการสอนศาสนาให้เหมาะสมกับยุคปรมาณู โดยสร้าง “โรงมหรสพทางวิญญาณ” ขึ้นเป็นเครื่องช่วย (7) พร้อม ๆ กันนั้นยังได้ผลิตสื่อโสตทัศนอุปกรณ์มากมายหลายรูปแบบ (8) ยักย้ายถ่ายเทวิธีนำเสนอธรรมะโดยหลากหลาย (9) นำ “สื่อบันเทิง” มาใช้เป็นเครื่องมือสื่อสอนธรรมะ เช่น วิธีการของเพลง (ปฏิจลสมุปบาทแบบ ฮัมเพลง - สวดบททวนธรรมะด้วยเสียงเบา ๆ), วิธีการของดนตรี (ดนตรีธรรมะ - ดู บทที่ 3 ข้อ 2.1 หน้า 70), ศิลปะการแสดง (การแสดงหนังตะลุง) ตลอดจนการนำเสนอธรรมะในรูปแบบของบทร้อยกรอง เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อที่จะใช้สื่อสารกับคนหนุ่มสาวผู้ที่ยังข้องแวะอยู่กับความบันเทิงให้สำเร็จประโยชน์ แต่ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขว่า “สื่อบันเทิง” ที่นำมาใช้ต้องเป็นไปเพื่อ “เรา” กุศล มิใช่ “เรา” กิเลส¹² (10) ในกรณีที่มีปัญหาในการตีความธรรมะท่านได้สร้างทฤษฎีสองภาษาขึ้นใช้ (11) ใช้ภาษาอังกฤษเผยแพร่ศาสนาแก่คนต่างภาษา โดยตั้ง “ธรรมมาศรมนานาชาติ” ขึ้นที่สวนโมกข์นานาชาติเพื่อฝึกอบรมทางจิตให้แก่ชาวต่างชาติ (12) คินสิทธิให้แก่สตรีโดยตั้ง “ธรรมมาตา” ไว้ฝึกอบรมระหว่างสตรีด้วยกันเอง (13) นำวิธีการของลัทธิศาสนาอื่นมาประยุกต์ใช้ให้สำเร็จประโยชน์ (14) นำปุราณธรรมในอัสตงคตภาษามาตีความใช้ให้เหมาะสมกับกาลสมัย (15) วิธีการที่นำเสนอล้วนแปลกใหม่ชวนติดตามอยู่เสมอ (16) นำสิ่งที่เป็น “นามธรรม” ซึ่งรู้ตามเห็นตามได้ยาก

มาอุปมาเปรียบกับสิ่งที่เป็น “รูปธรรม” ซึ่งรู้ตามเห็นตามได้ง่าย (17) นำกลยุทธ์ทางการโฆษณาสินค้ามาโฆษณาธรรมะ (ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส) (18) เพื่อที่จะช่วยให้งานเผยแผ่ธรรมะเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ท่านได้เขียน แต่ง แปล แปลง หนังสือจำนวนมาก (19) อีกทั้งยังดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือ ทั้งเล่มหนา เล่มบาง เพื่อที่สะดวกต่อการจำหน่าย ง่ายต่อการจ่ายแจกและหยิบอ่าน ประหยัดทั้งเวลา และมีประสิทธิภาพต่อการเผยแผ่ (20) กรณีที่ไม่สะดวกในการเขียน ได้พูดลงแถบบันทึกเสียง (เทปธรรมะ) เพื่อสื่อสารกับพวกที่ไม่มีเวลาอ่านหนังสือหรืออ่านไม่ออก (21) ส่วนผู้ที่อยู่ห่างไกลไม่สามารถเดินทางมา “รับแจกดวงตา” ที่สวนโมกข์ได้ ท่านได้เดินทางไปแจกให้ถึงที่โดยวิธีต่าง ๆ (โดยเฉพาะในสมัยวัยหนุ่มที่ยังเดินทางได้แคล่วคล่องว่องไว) เช่น การล่องเรือแสดงธรรม และออกเทศนาสัญจร (22) เพื่อที่จะให้เส้นทางสายสวนโมกข์เผยแผ่อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ได้สร้างเครือข่ายสหายธรรมไว้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ แม้ท่านจะกล่าวอยู่เสมอว่าสวนโมกข์มีเพียงแห่งเดียวที่ไชยา แต่เครือข่ายทาง “จิตวิญญาณ” มีอยู่ทั่วไป เช่น ที่กรุงเทพมหานคร เชียงใหม่ หรือแม้แต่ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (23) ในบางกรณีท่านลงมือสร้างแกนนำไว้ช่วยทำหน้าที่เผยแผ่ โดยจัดอบรมกลุ่มคนต่าง ๆ เช่น ผู้พิพากษา หรือออกบรรยายธรรมเพื่อ “ต่อหางสนั้” ให้แก่นักศึกษาตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ (24) ให้การอบรมครู นักเรียน และภิกษุสามเณรบวชใหม่ (25) ก่อนละสังขารได้ฝากมรดกธรรมไว้สืบทอดศาสนา เป็นต้น

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ถือว่าเป็นการใช้ภูมิปัญญาอย่างเป็นกระบวนการและเป็นระบบครบวงจร ล้วนแต่เน้นเรื่องความแปลกใหม่ทันสมัย ทำท่าย และสามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงอย่างเป็นรูปธรรมได้ในกาลชาติปัจจุบัน ถือว่าเป็นแบบอย่างที่ดีที่จะนำไปประยุกต์ใช้ในวงการศึกษาวงการศาสนา และวงวิชาการทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทเรียนแห่งการเอาชนะอุปสรรค ความเครียด ความกลัว และการเอาชนะใจตนเองหรือเอาชนะอินทรีย์โดยลงมือทำในสิ่งตรงข้าม (Anti) ตามแบบฉบับที่เรียกว่า “หนามยอกเอาหนามบ่ง” ซึ่งประยุกต์มาจาก **บาลีภยภราวสูตร** เพียงวิธีเดียว ก็ถือว่าเป็นคัมภีร์สำหรับบทเรียนแห่งชีวิตและการต่อสู้ นอกจากนี้ ยังมีภูมิปัญญาอีกหลายด้าน ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมและมวลมนุษยชาติทั่วไป (ดู บทที่ 3 ข้อ 1 หน้า 58-59, บทที่ 4 ข้อ 3 หน้า 111 - 114 ข้อ 8 หน้า 124 - 125 และบทที่ 5 ข้อ 1 หน้า 144 - 146)

1.8 กลยุทธ์ “สืบทอดธรรม” แบบพุทธทาส

หลังจากประมวลข้อมูลจากรอบด้านแล้ว พบว่าท่านพุทธทาสมีกลยุทธ์ในการสืบทอดธรรมโดย 7 วิธีหลัก ๆ คือ การพูดให้ฟัง เขียนให้อ่าน ชวนให้คิด ทำให้ดู อยู่

ให้เห็น เย็นให้สัมผัส และ โนม้นำให้ทำตาม. กล่าวคือ (1) คำว่า พุดให้ฟัง หมายถึง การเทศนาอบรมสั่งสอน ทั้งในและนอกสวนโมกข์ การแสดงธรรมสัญญา รวมทั้งพูดลง ม้วนเทปแล้วจัดพิมพ์เป็นหนังสือ (2) คำว่า เขียนให้อ่าน หมายถึง การเขียนหนังสือ รวมทั้งแต่ง แปล และแปลง ทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรอง (3) คำว่า ชวนให้คิด หมายถึง การยั่วให้คิดจากภาพปริศนาธรรม โดยเฉพาะจากภาพที่โรงแรมพรหมพาทวิญญูณ และ ที่สวนหินแบบเซน (4) คำว่า ทำให้ดู หมายถึง สอนโดยวิธีทำให้ดูเป็นแบบอย่างว่า เมื่อ “โลกธรรม” มากกระทบ ไม่โลก ไม่โกรธให้เห็น ไม่สอนให้ผู้อื่นทำในสิ่งที่ตนปฏิบัติไม่ได้ แต่สอนให้ทำตามที่ท่านพูดและทำให้ดูได้ โดยถือหลักว่าการสอนโดยวิธีทำให้ดูมีคุณค่า กว่า การอ่านหรือพูดให้ฟังเป็นร้อยเท่าทวีคูณ (ดู บทที่ 4 ข้อ 2 หน้า 110-111) (5) คำว่า อยู่ให้เห็น หมายถึง การเป็นอยู่ “ติดดิน” ประหยัดเรียบง่าย แต่สงบสุข รวมทั้งการ “เป็นอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง - ดันข้าวจานแมว อาบน้ำในคู นอนกวีเฒ่าหมู ฟังยุงร้องเพลง” เป็นต้น (6) คำว่า เย็นให้สัมผัส หมายถึง อาการสงบเย็นเยี่ยงผู้ที่มีสภาพจิตใจอัน ปล่อยหมด ดังที่ท่านพูดว่าเป็นผู้ “สลัดทิ้งได้เหมือนถ่มน้ำลาย”¹³ ไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้น สภาพจิตใจจะไม่โอนเอนหวั่นไหว แม้ถึงคราวมีอันเป็นไปก็ไม่พาสังขารหนีตาย และ (7) คำว่า โนม้นำให้ทำตาม หมายถึง การชวนให้ลงมือฝึกฝนปฏิบัติตาม เช่น ให้ร่วมกันอดอาหารในวันล่ออายุเพื่อฝึกความอดทนและชักฟอกจิตใจให้สะอาด หรือชวนให้ทำตามใน รูปแบบต่าง ๆ มากมาย และมีคติเตือนใจไว้ในที่หลายแห่งในสวนโมกข์ เช่น “ถ้าไม่ทำตามที่สอน อย่ามาอ่อนเรียกว่าอาจารย์”

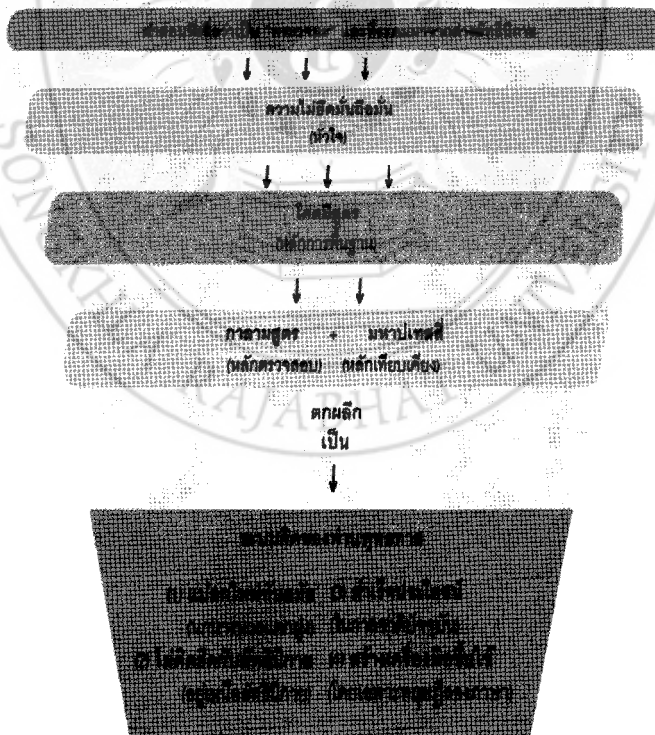
ตามที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า กว่าที่จะตกผลึกลงเป็น “เส้นทางสายพุทธทาส” มิใช่เรื่องง่าย ถนนสายนี้มีได้ปูด้วยกลีบกุหลาบ แต่เต็มไปด้วยอุปสรรคขวากหนามและ เหนือยากลำบาก การที่ชาวไทยและชาวต่างชาติหันมาเลื่อมใสศรัทธาเป็นจำนวนมาก มิใช่เป็นเพราะปาฏิหาริย์หรือความบังเอิญ เพราะดวง พรหมลิขิต หรือพระเจ้าบันดาล แม้ ท่านจะพูดที่เล่นที่จริงเสมอว่า มักทำอะไร ๆ สำเร็จโดยการ “ฟลุค”¹⁴ แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าทุก สิ่งเกิดขึ้นได้เพราะอานุภาพของบุญบารมีที่ท่านสั่งสมมาตลอดชีวิต ผลบุญจึงตอบสนอง

สวน ประชา ปสนุนธมโม¹⁵ ได้ประมวลสรุปปัจจัยแห่งความสำเร็จไว้ 4 ประการ คือ (1) ความเป็นนักอุดมคติที่มั่นคงเด็ดเดี่ยว มุ่งประโยชน์ส่วนรวมเหนือส่วนตน แม้จะมี อุปสรรคขัดขวางและถูกโจมตีก็มีท้อถอย จึงสามารถก้าวผ่านพ้นอุปสรรคมาได้ดังตาม (2) มีธรรมชาติของการเป็นนักคิดและนักสังเกต ที่มีสมรรถภาพทางสมองพิเศษ รู้จัก วิเคราะห์แยกแยะหาหลักเกณฑ์ทั่วไป เมื่อจับหลักเกณฑ์ได้ก็รู้จักนำมาพลิกแพลง ประยุกต์ใช้ได้อย่างเหมาะสม (3) ท่านไม่ได้หยุดอยู่แค่ที่ธรรมชาติให้มา แต่ยังพัฒนาสติ ปัญญาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น โดยลงมือศึกษาหาความรู้อย่างจริงจัง ทั้งทางธรรมและทางโลก

ทั้งตะวันออกและตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นศาสนา ปรัชญา วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ ทั้งยังติดตามข่าวสารบ้านเมืองและความเคลื่อนไหวใหม่ ๆ อยู่เสมอ จึงทำให้สามารถสื่อสารกับสังคมปัจจุบันได้อย่างทันสมัย ในส่วนของหลักคำสอนถ้าเห็นว่าถาดขัดกับบาลีจะนำมาแยกแยะให้เห็นว่าส่วนไหนเป็นแก่น, กระจัง, เปลือก หรือกาฝาก เท่ากับเป็นการชำระพระสัทธรรมให้บริสุทธิ์ (4) นอกจากนี้ศึกษาในทางทฤษฎีแล้ว ยังนำมาทดลองฝึกปฏิบัติด้วยเหตุที่มีประสบการณ์รองรับโดยการลงมือปฏิบัติจริง จึงทำให้คำสอนมีลักษณะ “ตื่นติดดิน” มีใช้ลอยอยู่ในอากาศจับต้องไม่ได้จนไร้ความหมายต่อชีวิตจริง ในทางศิลาจารวัตรแม้จะได้ชื่อว่าไม่ติดยึดในพิธีรีตอง แต่ในส่วนของพระวินัยที่เป็นชั้นพรหมจรรย์ ท่านสำรวจระวางอย่างยิ่ง ดังมีผู้เล่าว่าเมื่อสมัยยังเป็นหนุ่ม ในขณะที่สนทนากับสตรี ท่านจะไม่มองสบตาคู่สนทนาเลย

1.9 แผนภาพ “การกลั่นกรอง” และ “ตกผลึก” ระบบคิดของท่านพุทธทาส

ตามที่กล่าวมาตั้งแต่ต้น พอจะประมวลสรุป “การกลั่นกรอง” และ “ตกผลึก” ระบบคิดของท่านพุทธทาส ดังแผนภาพต่อไปนี้

2. อภิปรายผล

แม้ว่าโดยวัตถุประสงค์ของงานวิจัยนี้ เป็นความพยายามที่จะนำเสนอ “ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรม” แต่โดยภาพรวมเป็นการนำเสนอบทเรียนแห่งชีวิตและการต่อสู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคตามปณิธานและอุดมการณ์ที่คิดฝัน อีกทั้งเป็นบทเรียนแห่งการ “วิวาทะ” เพื่อตอบโต้ ปกป้องความเชื่อตามอุดมการณ์ จนนำมาสู่การวิพากษ์วิจารณ์กันในวงการศึกษาอย่างกว้างขวางตลอดศตวรรษที่ 20 ที่ผ่านมา จนกระทั่งถึงบัดนี้ ยังไม่อาจมีข้อสรุปให้เป็นที่ยอมรับร่วมกันทุกฝ่ายว่า บทเรียนที่ท่านนำเสนอมีความถูกต้องสมบูรณ์ครบถ้วนในทุกแง่มุมหรือไม่ ทั้งนี้เพราะในบทเรียนที่เกี่ยวกับแนวคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ จะมีความรู้สึกนึกคิดและภูมิปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วย ผู้ที่รับรู้ข่าวสาร ข้อมูลต่างกัน มีค่านิยมต่างกัน ความเชื่อความคิดเห็นต่างกัน ประสบการณ์ในการรับรู้ต่างกัน ผลประโยชน์ต่างกัน และมีอคติต่อกัน ย่อมจะเข้าใจและประเมินบทเรียนนี้ว่า “ล้มเหลว” หรือ “สำเร็จ” แตกต่างกันได้ตามภูมิหลังของแต่ละคน

อย่างไรก็ตาม ถ้าวิเคราะห์อย่างรอบคอบด้วยใจเป็นกลาง จะได้ว่าบทเรียนนี้จะถูกต้องสมบูรณ์หรือไม่ ขึ้นอยู่กับ “กรอบคิด” หรือ “กฎเกณฑ์กติกา” ที่แต่ละฝ่ายเลือกนำมาใช้ ในส่วนของท่านพุทธทาส ได้นำเอา “พุทธมรรควิธี” ที่พระพุทธรองค์ทรงเปิดช่องทางไว้ให้ โดยนำมาใช้ 4 กรอบคิด คือ (1) หลักคำสอนเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น (2) กาลามสูตร (3) โคตมีสูตร และ (4) มหาปเทศสี่ ถ้าวัดด้วยกรอบคิดทั้งสี่นี้ จะได้ว่า กระบวนทัศน์ของท่านมิได้ออกนอกกลุ่มนอกทางแต่อย่างใด แต่สำหรับผู้ที่ไม่เห็นด้วย อาจสร้างกรอบคิดหรือกฎเกณฑ์กติกาที่ต่างรูปแบบมาเป็นมาตรฐานวัด เช่น ถือเอาตาม (1) ถ้อยคำสำนวนตามตัวอักษรเท่าที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก (2) พระอภิธรรม และ (3) การถือเคร่งครัดตามบาลี ถ้าเอากรอบคิดนี้มาเป็นมาตรฐานวัด จะได้ว่ากระบวนทัศน์ของท่าน ออกนอกกลุ่มนอกทางไปบ้าง เพราะไม่สอดคล้องกับพระไตรปิฎกทั้งหมด มีบางส่วนที่ผิดแปลกคลาดเคลื่อนออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่เป็นพระอภิธรรม

ทั้งหมดนี้จึงขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์กติกาที่แต่ละฝ่ายนำมาใช้ จะกล่าวให้ชัดแจ้งว่าของฝ่ายใดถูกหรือผิดเป็นเรื่องยาก อาจนำมาสู่การโต้แย้งกันไม่รู้จบ ต้องยอมรับความจริงว่าการศึกษาศาสนาเป็นเรื่องของการตีความตามที่เข้าใจ จะเห็นได้ว่าปราชญ์รุ่นหลังพยายามตีความหลักคำสอนของศาสดาตามที่ตนเชื่อและเข้าใจเพื่อให้เข้ากับแต่ละบริบท จนก่อให้เกิดแตกแยกออกเป็นหลายนิกาย ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้มีอยู่ในทุกศาสนา แต่ต่างกันที่ว่าของท่านพุทธทาส ท่านได้ประกาศชัดเจนว่า จะเป็นทาสผู้ซื่อสัตย์ของพระพุทธรเจ้า และจะไม่ตั้งนิกายใหม่ ฉะนั้นการตัดสินถูกผิดระหว่างท่านพุทธทาสกับฝ่ายอภิธรรมและแนวร่วม น่าจะปล่อยให้เป็นที่ของ “ผู้ชมทางสังคม” หรือ

พุทธศาสนิกชนทั่วไป ที่จะตัดสินใจเองว่าควรเลือกเชื่อฝ่ายใด

อย่างไรก็ตาม คุณค่าของบทเรียนแห่งชีวิตนี้อยู่ที่ว่า ท่านทำตนเป็น “นกกางนวล แดงฝูง” กล้านำเสนอธรรมทัศน์ในรูปแบบใหม่ เพื่อมุ่งสู่นาคตและความเป็นสากล จะเห็นได้ว่าแต่เดิมมาการสอนศาสนาใช้วิธีซ้ำซากจำเจและน่าเบื่อหน่าย ทุกอย่างทำกันพอให้ถูกต้องตามศาสนพิธี ไม่หวังผลให้สำเร็จประโยชน์ “ความดับทุกข์” ตามอุดมคติของพุทธศาสนาอย่างแท้จริง แต่ท่านพุทธทาสพยายามที่ก้าวให้ถึงจุดหมายนี้ จึงได้ปรับกระบวนการทัศน์โดยทำให้เป็นกระบวนการแบบเดียวกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ วิพากษ์โต้แย้งถกเถียงจนทำให้กลายเป็นเรื่องทำทนาย จากผลงานที่ท่านนำเสนอ ช่วยตอบปัญหาได้ อย่างหนึ่งว่า สาเหตุที่ผู้คนหันเหออกจากศาสนา เพราะภิกษุมิได้ทำตนเป็นบุคคลต้นแบบทาง “คุณวุฒิ” และ “คุณธรรม” และวิธีสอนล้าหลัง เมื่อเริ่มกระบวนการสอน ผู้ฟังสามารถคาดการณ์ถูกต้องตั้งแต่ต้นจนจบว่าจะลงเอยอย่างไร ไม่มีมูมอมงงงคิดที่ทันสมัย จึงนั่งทนฟังเทศน์พอเป็นพิธีมิให้เสียมรยาท แต่วิธีการของท่านพุทธทาสกลับนำเสนอสิ่งแปลกใหม่ แม้จะเป็นเนื้อหาเดิม แต่ถูกนำเสนอด้วยคำพูดและลีลาใหม่ ทำให้ผู้ฟังรู้สึก “ฟัง” และมองเห็นประโยชน์ที่จะนำมาใช้ได้จริงในชีวิตนี้ จึงชวนให้ติดตามอยู่เสมอ

ข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ จากกระบอกเสียงของคำว่า “สู่ความเป็นสากล” ทำให้นักวิชาการที่รับอิทธิพลมาจากตะวันตกบางพวก พยายามที่จะผ่าตัด “เท้าคนไทย” ให้เข้ากับ “รองเท้าฝรั่ง” แทนที่จะตัดเย็บ “รองเท้าฝรั่ง” ให้เหมาะกับเท้าคนไทย จึงหยิบยกแนวคิดแบบตะวันตกมาใช้ทั้งดุ้น โดยไม่คำนึงถึงขนบธรรมเนียมประเพณี วิถีชีวิต และความเป็นอยู่ของชาวตะวันออก ทำให้ตะวันออกตกอยู่ใต้อาณานิคมทางความคิดของตะวันตก ยึด “ฝรั่ง” เป็นคัมภีร์หรือแบบอย่างที่ต้องปฏิบัติตาม โดยมีได้เฉลียวใจว่า ศาสตร์หลายแขนง โดยเฉพาะศาสตร์ทางด้านจิตใจ โลกตะวันออกเจริญมาก่อน หรือแม้แต่ในบางเรื่องบางประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวิถีเก็บข้อมูลวิจัย เช่น วิธีที่ทางตะวันตกเรียกว่า “Snowball sampling” อันที่จริงเคยมีกล่าวไว้ในคัมภีร์ตะวันออก โดยท่านอุปมากับการสาวย่านเชือกว่า สามารถกระทำได้ 4 วิธี คือ (1) สาวจากโคนไปหาปลาย (2) สาวจากปลายไปหาโคน (3) สาวจากกลางไปหาโคน แล้วทำนายตลอดถึงปลาย หรือ (4) สาวจากกลางไปหาปลาย แล้วทำนายตลอดถึงโคน ไม่ว่าจะเริ่มต้นสาวจากตรงไหนก่อน สามารถทำนายตลอดสายได้ทั้งสิ้น (ดู บทที่ 2 หน้า 25 - 26) การศึกษาโดยวิธีดังกล่าว ถ้าพิจารณาโดยเนื้อหาสาระ ไม่ติดยึดอยู่กับถ้อยคำ จะเห็นได้ว่ามีความหมายไม่แตกต่างจากการศึกษาโดยวิธี “กลิ้งก้อนหิมะ” ของทางตะวันตกแต่อย่างใด

ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ท่านพุทธทาส เป็นปราชญ์ผู้พยายามปลดปล่อยอาณานิคมทางความคิดให้แก่ตะวันออก ถ้าจะนำวิธีการของตะวันตกมาใช้บ้าง จะถูกปรับเปลี่ยนให้

เหมาะสมกับของตะวันออก จนแทบจะไม่เหลือคราบโคลงของตะวันตกให้เห็น เช่น ในกรณีที่น่ามาใช้ใน “ทฤษฎีสองภาษา”, การประยุกต์สร้างเป็นทฤษฎีการเมืองแบบ “ธัมมิกสังคมนิยม” หรือทำตนเป็น “จรวดก่อนแรก” นำพุทธศาสนาไปสนทนากับศาสตร์แขนงต่าง ๆ ของตะวันตก เป็นต้น แนวคิดทฤษฎีทุกอย่างเมื่อนำมาประยุกต์ใช้แล้ว ได้นำกลับออกไปสื่อสารกับตะวันตกให้สำเร็จประโยชน์ จนกลายเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง ดังเห็นได้จากมีชาวตะวันตกเดินทางมาศึกษาและปฏิบัติธรรมใน “สวนโมกข์นานาชาติ” ปีละจำนวนมาก ในขณะที่ผู้วิจัยเข้าไปเยี่ยมเยียน พวกเขาต่างพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า “คนไทยโชคดีที่มีพระหัวก้าวหน้าอย่างท่านพุทธทาส”

อย่างไรก็ตาม ท่านอาจถูกวิจารณ์ในแง่ที่พยายามอธิบายพุทธศาสนาโดยเน้น “กระบวนการทางปัญญา” มากเกินไป บางฝ่ายอาจจะตั้งว่าผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ มีถึง 5 ประเภท¹⁶ คือ (1) ชาวพุทธจิตปฏิบัติ (Meditative Buddhist) สนใจประสบการณ์ทางจิตขั้นสูง ชอบสมาธิวิปัสสนา เพื่อละกองทุกข์ (2) ชาวพุทธปราชญ์ (Intellectual Buddhist) สนใจหลักพุทธปรัชญา ชอบศึกษาค้นคว้า วิเคราะห์ วิจัย วิจรรณ์ แต่ไม่สนใจปฏิบัติธรรม (3) ชาวพุทธจริยธรรม (Moralist Buddhist) เพียงแต่ทำบุญ ให้ทาน รักชาติ ไม่ต้องการจะรู้อะไรมากกว่านี้ (4) ชาวพุทธพื้นบ้าน (Folk Buddhist) สนใจในวัตถุมงคล ติดยึดอยู่กับพิธีกรรม ไหว้ศาลพระภูมิ พระพรหม เลี้ยงผีปู่ย่า สวดคาถาชินบัญชร ไม่เคร่งศีลธรรม ไม่สนใจธรรมะชั้นสูง (5) ชาวพุทธชาตินิยมศาสนานิยม (Nationalist Buddhist) ถือว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ เกิดมาเป็นคนไทยต้องเป็นพุทธ แต่ไม่เคร่งศีลธรรม ไม่สนใจธรรมะชั้นสูง ไม่เจริญสมาธิวิปัสสนา จะเห็นได้ว่าถ้าจะนำกรอบคิดนี้มาเป็นตัวตั้ง อาจจะถูกต้องคำถามว่ากระบวนการที่ศรัทธาของท่านพุทธทาส สามารถสื่อสารครอบคลุมชาวพุทธทั้งห้าประเภทหรือไม่ ถ้าไม่ครบ อาจถูกตั้งคำถามว่าจะนำชาวพุทธส่วนที่เหลือไปไว้ตรงไหน ?

อนึ่ง บางคนอาจจะตั้งคำถามในเชิงวิพากษ์ว่า การที่ท่านอธิบายการ “บรรลุนิพพาน” (ดับทุกข์โดยสิ้นเชิง) ให้สำเร็จภายในชาติเดียว ถือว่าเป็นการทำให้อุดมคติของพุทธศาสนาด้อยค่าลงหรือไม่ ?¹⁷ เพราะพวกนี้มีฐานคิดทำนองเดียวกับศาสนาประเภทเทวนิยมที่เชื่อว่าชีวิตหน้าสำคัญกว่าชีวิตนี้ เพราะได้ไปใช้ชีวิตในแผ่นดินสวรรค์ร่วมกับพระเจ้า แต่ในของพุทธศาสนาท่านพุทธทาสนำมาอธิบายให้สำเร็จประโยชน์ภายในชาติเดียว อาจจะก่อให้เกิดคำถามว่า แล้วจะมีอะไรให้แสวงหาเป็นอุดมคติในชีวิตหน้าอีก ผู้มีพื้นฐานทางความคิดแบบง่าย ๆ ประชาชนบ้านที่กำลังเผชิญกับความทุกข์และสิ้นหวังในชาตินี้ อาจจะหมดมานะพยายามที่จะทำความดีเพื่อสิ่งที่ดีกว่าในชีวิตหน้า อาจเป็นไปได้หรือไม่ ?

ปัญหาที่น่าจะหยิบยกมาอภิปรายอีกประเด็นหนึ่ง ถึงแม้จะมีเรื่องราวเกี่ยวกับนัก

ปราชญ์ท่านอื่นเกี่ยวข้องอยู่ด้วย แต่มีความเกี่ยวข้องอยู่กับท่านพุทธทาสด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ในเวทีวิชาการด้านศาสนา บางครั้งผู้วิจัยมักจะได้ยืมการกล่าวถึง **ท่านพุทธทาส** กับ **พระธรรมปิฎก** โดยนำปราชญ์สองท่านนี้มาเปรียบเทียบกัน แล้วพยายามที่จะตัดสินสรุปว่าผู้ใดเหนือหรือด้อยกว่ากัน ในทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่าการจะเปรียบดังกล่าวควรจะทำด้วยความระมัดระวัง เพราะปราชญ์ 2 ท่านนี้ ทำหน้าที่ต่างกัน อุปมาฝ่ายหนึ่ง (ท่านพุทธทาส) เป็นเสมือน “สถาปนิก” ผู้นำปรารถนาธรรมในพุทธศาสนา มา “ออกแบบวิธีนำเสนอ” ด้วยกระบวนการทัศน์ใหม่ ๆ แต่อีกฝ่ายหนึ่ง (พระธรรมปิฎก) เป็นเสมือน “วิศวกร” ที่มุ่ง “สร้าง” (อธิบาย) ตามแบบอย่างที่มีมาในพระไตรปิฎก ศาสตราจารย์สองแขนงนี้ใช้คนละกติกากัน จึงไม่อาจนำมาเปรียบเทียบให้เข้ากันได้อย่างสนิทนัก อุปมาฉันใดอุปมาฉันนั้น พระธรรมปิฎกนั้นมีความเป็นปราชญ์ในฐานะ “อรรถกถาจารย์” ผู้สามารถหยิบยกเอาหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนา มาอธิบายขยายความได้อย่างครบถ้วนและลึกซึ้งในแต่ละแง่มุม มีระบบอ้างอิงที่ชัดเจน ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ ส่วนท่านพุทธทาสมีความเป็นปราชญ์ในฐานะ “นักตีความประยุกต์ใช้” หรือ “ประยุกต์ทฤษฎี” ผู้ทำหน้าที่อธิบายและให้ความหมายเสียใหม่ได้อย่างสอดคล้องกลมกลืน มีความเป็นเหตุเป็นผล น่าเชื่อถือ และสำเร็จประโยชน์ ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้เช่นกัน

3. ข้อเสนอแนะ

หลังจากศึกษา **ชีวิต ผลงาน และหลักธรรม** ของท่านแล้ว ผู้วิจัยพบว่าท่านทำตนเป็น “ผู้ไม่เกรงใจพจนานุกรม” สร้าง “พจนานุกรมนอกราชบัณฑิต ฯ” ขึ้นใช้เอง กล่าวบัญญัติศัพท์ใหม่ ๆ มากมาย เราไม่สามารถค้นหาความหมายของคำเหล่านี้จากพจนานุกรม ฯ ได้ จึงทำให้ขาดอรรถรสไปอย่างน่าเสียดาย ฉะนั้น เพื่อให้จะให้สำเร็จประโยชน์กว่าที่เป็นอยู่ ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะว่า น่าจะระดมผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับชีวิต ผลงาน และหลักธรรมของท่าน รวมทั้งผู้ชำนาญในด้านภาษาและศาสนา มาร่วมกันสร้าง “พจนานุกรมฉบับศัพท์สำนวนพุทธทาส” โดยรวบรวมถ้อยคำสำนวนที่ท่านกล่าวไว้ในที่ต่าง ๆ มาจัดระบบเป็นหมวดหมู่แบบเดียวกับพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แล้วอธิบายความหมายของแต่ละคำเหล่านั้นด้วยภาษาง่าย ๆ ทันสมัย แต่ให้สอดคล้องกับเจตนารมณ์ของท่าน และให้สามารถสื่อสารกับเยาวชนคนรุ่นใหม่และผู้สนใจทั่วไป ถ้าทำได้เช่นนี้ คิดว่าสามารถใช้เป็นเครื่องมือเก็บเกี่ยวภูมิปัญญาจากมรดกทางความคิดของท่านได้ครบถ้วนสมบูรณ์ สามารถนำระบบคิดแบบนี้ไปสื่อสารกับ “ความเป็นสากล” ได้อย่างเป็นระบบครบวงจรยิ่งขึ้น

ความสรุปท้ายบท : ท้ายที่สุด ผู้วิจัยขอถือตามธรรมเนียมชาวพุทธที่ว่า เมื่อเข้าไปสืบทอดสัมมาปฏิบัติจากมรดกทางธรรมของท่านแล้ว ครั้นจะอำลาจากก็ต้องขอกราบนมัสการโดยหยิบยืมคำกลอนชื่อ “อาจารย์บูชา” ของ อรุณ แสงทอง¹⁸ มาเป็นความสรุปท้ายบท ดังนี้

อาจารย์บูชา

หนึ่งใดคือใครหนอ	ดูจพอกำเนิดใจ
แจ้งโลกแก่ลูกไซ้	อีกทั้งธรรมยังพำสอน
ให้ตายเสียก่อนตาย	สละกายกิเลสจ
ความทุกข์สิม้วยมรณ์	มละล้างสว่างมาน
ท่านนั้นก็ใครเล่า	พระคุณเจ้าท่านอาจารย์
พุทธทาสผู้แตกฉาน	ปัญญาจะกล้าจะหาไหน
ปริญญาดายก่อนตาย	สิมุ่งหมายนิพพานใน
ผิวดับโลกที่นี้ไซ้	ณ เดียวนี้ไม่มีเหลือ
ตถตาจะปรากฏ	มธุรสขจรเจือ
ภาวะจิตไม่ติดเชื้อ	สว่างเหลือจะพรรณนา
พระคุณการุณยิ่ง	มิหยุดนิ่งในธรรมา
ปวงลูกปฏิบัติ	จะมานะจะกล้าหาญ
จะเชื่อจะปฏิบัติ	จะสลัดทุกปวงมาร
กำลังเพียรกำลังสาน	และติดตามละความหลง
ปวงลูกประนมกราบ	มโนราบ ณ บาทบงส์
อาจารย์พระผู้ทรง	วิหารธรรมล้ำเกศี
บูชาคุณการุณเกศ	ปิตุเรศยังปฐพี
กตัญญูกตเวที	ณ คาบนี้รินันต์ เทอญ

ขอน้อมคารวะไว้เหนือเกล้าเหนือเศียร

อำนาจ ยัสโยธา

ผู้วิจัย

เชิงอรรถ

คำชี้แจงประกอบการอ้างอิง

1 หนังสือชื่อ “หัวข้อธรรมในคำกลอน” จัดพิมพ์โดยไม่ระบุเลขหน้า แต่ระบุเฉพาะ “ชื่อ” ของบทกลอน ในการนำมาอ้างอิงจึงมิได้ระบุเลขหน้า แต่ระบุเฉพาะ “ชื่อ” ของบทกลอนนั้น ๆ

2 การอ้างอิง

ในกรณีที่ยานเขียนนั้นมิใช่ของท่านพุทธทาส จะอ้างตามแบบที่นิยมกันทั่วไป คือ ถ้าผู้เขียนคนเดิม เรื่องเดิม และหน้าเดิม จะใช้ว่า “เรื่องเดียวกัน” แต่ถ้าต่างหน้า จะระบุเลขหน้าไว้หลังคำว่า “เรื่องเดียวกัน”

แต่ในกรณีที่เป็นการเขียนของท่านพุทธทาส เนื่องจากนำมาใช้อ้างเป็นจำนวนมาก ถ้าใช้ระบบนี้ อาจก่อให้เกิดความสับสนได้ง่าย จึงไม่ใช้คำว่า “เรื่องเดียวกัน” แต่จะระบุชื่อหนังสือเล่มนั้น ๆ ทุกครั้งที่อ้าง

3 การอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี) มีวิธีอ้างในรูปแบบ ดังนี้

พระไตรปิฎกเล่มที่/ ข้อ / หน้า

ตัวอย่าง ไตร. 9/19/99.

หมายถึง พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 99

4 คำชี้แจงอื่น ๆ

เนื่องจากผลงานของท่านพุทธทาสจำนวนมากที่บรรยายลงแถบบันทึกเสียง แล้วมีผู้นำไปถอดเทปและจัดพิมพ์ต่างกรรมต่างวาระ โดยถือว่าเป็นการพิมพ์เผยแพร่ธรรมะ จึงมิได้มีการหวงห้ามหรือตรวจสอบเหมือนงานพิมพ์ทั่วไป บางครั้งจัดพิมพ์อย่างรีบร้อนให้ทันการณ์ ขาดการตรวจสอบอย่างประณีต บ่อยครั้งที่ท่านพูดเรื่องเดียวกัน แต่ถอดเทปออกมาต่างกัน เช่น ท่านพูดว่า “หนึ่งในสิบ” มีการถอดเทปเป็น “1 ใน 10” หรือ “หนึ่งในสิบ” เป็นต้น บางครั้งมีการถอดเทปแบบคำต่อคำ แต่บางครั้งถอดแบบเอาความ หรือมีการตัดต่อข้อความ จึงทำให้นเนื้อหาที่พูดถึงเรื่องเดียวกัน แต่ถอดเทปโดยใช้ถ้อยคำแตกต่างกันบ้าง เว้นแต่ชุดชุมนุมทรัพย์จากพระโอบะสุริที่ท่านให้จัดพิมพ์โดยห้ามดัดแปลงแก้ไข จะต้องให้เหมือนต้นฉบับทุกประการ

บทที่ 1
ปริศนาแห่งปฐมภท

- ¹พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กุฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 6.
- ²พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กุฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 39.
- ³ประชา ปสนนธมโม และ สันติสุข โสภณสิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๕๐ ปี
พุทธทาสภิกขุ. หน้า 55.
- ⁴พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กุฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 21.
- ⁵พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กุฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 23.
- ⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 486.
- ⁷พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 4.
- ⁸ไตร. 12/321/226.
- ⁹พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. หน้า 223.
- ¹⁰พุทธทาสภิกขุ. มรดกที่ขอฝากไว้. มรดกที่ 143, 144, 151.
- ¹¹อำนาจ ยัสโยธา. นิพพานในทัศนะของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท : การศึกษาเชิง
วิเคราะห์. หน้า 67 - 69.
- ¹²ไตร. 20/505/179 - 180.
- ¹³เสฐียร พันธงชัย. พุทธศาสนamahayan. หน้า คำนำ.
- ¹⁴Ito. Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand :
Buddhadasa Bhikkhu and his world. pp. 2 - 4.
- ¹⁵Ibid. pp. 18 - 26.
- ¹⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 124.
- ¹⁷คณะ ผ.ช.ป. (รวบรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธทาสภิกขุ. หน้า 4.
- ¹⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 564 - 573.
- ¹⁹พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า บุญภาค.
- ²⁰อ้างถึงใน นิกิจ พลายนุ. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 66.
- ²¹อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน.
- ²²อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 244.
- ²³ - ¹¹⁰ไพโรจน์ อยู่มณฑียร (เรียบเรียง). แต่...ท่านพุทธทาสภิกขุ พระอริยเจ้าแห่งสวน
โมกข์พลาาราม. เลขหน้าตามทีระบุไว้ในแต่ละเชิงอรรถ.
- ²⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 298.
- ²⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 74 - 76.
- ²⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 124 - 125.
- ²⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 130.
- ²⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 140.

- 29 เรื่องเดียวกัน. หน้า 157.
30 เรื่องเดียวกัน. หน้า 158.
31 เรื่องเดียวกัน. หน้า 161.
32 เรื่องเดียวกัน. หน้า 177.
33 เรื่องเดียวกัน. หน้า 198.
34 เรื่องเดียวกัน. หน้า 237.
35 เรื่องเดียวกัน. หน้า 246 - 250.
36 เรื่องเดียวกัน. หน้า 257.
37 เรื่องเดียวกัน. หน้า 40 - 43.
38 เรื่องเดียวกัน. หน้า 73.
39 เรื่องเดียวกัน. หน้า 90.
40 เรื่องเดียวกัน. หน้า 92 - 93.
41 เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.
42 เรื่องเดียวกัน. หน้า 143.
43 เรื่องเดียวกัน. หน้า 144.
44 เรื่องเดียวกัน. หน้า 145 - 154.
45 เรื่องเดียวกัน. หน้า 155.
46 เรื่องเดียวกัน. หน้า 162.
47 เรื่องเดียวกัน. หน้า 176.
48 เรื่องเดียวกัน. หน้า 182.
49 เรื่องเดียวกัน. หน้า 183.
50 เรื่องเดียวกัน. หน้า 191.
51 เรื่องเดียวกัน. หน้า 243.
52 เรื่องเดียวกัน. หน้า 284.
53 เรื่องเดียวกัน. หน้า 309.
54 เรื่องเดียวกัน. หน้า 310.
55 เรื่องเดียวกัน. หน้า 316 - 317.
56 เรื่องเดียวกัน. หน้า 82 - 83.
57 เรื่องเดียวกัน. หน้า 132.
58 เรื่องเดียวกัน. หน้า 262 - 263.
59 เรื่องเดียวกัน. หน้า 264 - 265.
60 เรื่องเดียวกัน. หน้า 70.
61 เรื่องเดียวกัน. หน้า 129.
62 เรื่องเดียวกัน. หน้า 156.
63 เรื่องเดียวกัน. หน้า 192.

- ⁶⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 236.
⁶⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 251 - 253.
⁶⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 292 - 297.
⁶⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 319.
⁶⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 94.
⁶⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 68.
⁷⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 133.
⁷¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 141.
⁷²เรื่องเดียวกัน. หน้า 166 - 167.
⁷³เรื่องเดียวกัน. หน้า 71 - 72.
⁷⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 195 - 197.
⁷⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 163 - 165.
⁷⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 142.
⁷⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 168.
⁷⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 89.
⁷⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 268.
⁸⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 318.
⁸¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 291.
⁸²เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.
⁸³เรื่องเดียวกัน. หน้า 47 - 52.
⁸⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 54.
⁸⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 235.
⁸⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 62 - 64.
⁸⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 25 - 26.
⁸⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 33.
⁸⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 55 - 58.
⁹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 69.
⁹¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 184 - 185.
⁹²เรื่องเดียวกัน. หน้า 53.
⁹³เรื่องเดียวกัน. หน้า 91.
⁹⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 128.
⁹⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 131.
⁹⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 186 - 190.
⁹⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 126.
⁹⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 127.

⁹⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 77 - 81.

¹⁰⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 108 - 111.

¹⁰¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 169 - 175.

¹⁰²เรื่องเดียวกัน. หน้า 287 - 290.

¹⁰³เรื่องเดียวกัน. หน้า 271.

¹⁰⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 193 - 194.

¹⁰⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 199 - 202.

¹⁰⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 229 - 234.

¹⁰⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 214.

¹⁰⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 215 - 221.

¹⁰⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 222 - 228.

¹¹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 281 - 283.

¹¹¹⁻¹¹²คณะ ผ.ช.ป. (รวบรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธศาสนิกชน. หน้า 265 - 266.

¹¹³อ้างถึงใน ชัชวาล คงผึ้ง. การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในงานเขียนของ เฮนรี เดวิด ธอโร และท่านพุทธทาสภิกขุ. หน้า 16.

¹¹⁴cited in Ito. op. cit. pp. 11 - 12.

¹¹⁵พุทธทาสภิกขุ. มรดกที่ขอฟากไว้. มรดกที่ 2.

บทที่ 2

มรรควิถีสู่สวนโมกข์

¹คณะศิษยานุศิษย์. (รวบรวม). พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า 72.

²อ้างถึงใน พุทธทาสภิกขุ. เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ. หน้า 30.

³อ้างถึงใน พุทธทาสภิกขุ. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 26.

⁴วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาทั่วไป มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต. หน้า 59 - 60.

⁵วิทย์ วิศทเวทย์. “ความรู้ในทัศนะของพุทธศาสนา” พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2, 3 (กันยายน - ธันวาคม, 2538) : 42 - 52.

⁶กีรติ บุญเจือ. สัมภาษณ์. 30 สิงหาคม 2544.

⁷Hospers. An Introduction to Philosophical Analysis. pp. 143 - 157.

- ⁸Ibid. pp. 116 - 121., Titus. *Living Issues in Philosophy*. P. 240., Dancy. & Sosa. *A Companion Epistemology*. P. 70.
- ⁹Dancy. & Sosa. Ibid. pp. 93 - 96.
- ¹⁰พุทธทาสภิกขุ. *ลัทธิความเป็นมาแห่งศาสนา หินยาน มหายาน*. หน้า 31 - 37.
- ¹¹พุทธทาสภิกขุ. *ตามรอยพระอรหันต์*. หน้า 267 - 270, 273.
- ¹²ประกาศ วัชรารักษ์. (รวบรวมและเรียบเรียง). *พุทธทาส ประทีปแห่งสวนโมกข์*. หน้า 58 - 59.
- ¹³พุทธทาสภิกขุ. *เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*. หน้า 459.
- ¹⁴พุทธทาสภิกขุ. *เพชรในพระไตรปิฎก*. หน้า 21 - 23.
- ¹⁵Hospers. op. cit. pp. 115 - 116., Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 510 - 511., Randall. & Buchler. *Philosophy : An Introduction*. P. 46.
- ¹⁶กรีติ บุญเจือ. (ผู้แปล). *ปรัชญาเบื้องต้น*. หน้า 304.
- ¹⁷Hospers. op. cit. pp. 496 - 502.
- ¹⁸วรศักดิ์ วรธีมโม. "อาตมานำสวนโมกข์ไปอเมริกา". *สาวิกา*. 3, 23 (พฤษภาคม 2542) : 6.
- ¹⁹พุทธทาสภิกขุ. *ลัทธิความเป็นมาแห่งศาสนา หินยาน มหายาน*. หน้า 58 - 59.
- ²⁰มูลนิธิโกมลคีมทอง. (รวบรวมบทสนทนา). *วาทะสองนักปราชญ์ บทสนทนาระหว่างพุทธทาสภิกขุ กับ มาชานินบุ ฟูกุโอะกะ*. หน้า 42.
- ²¹คณะ ผ.ช.ป. (รวบรวม). *ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธทาสภิกขุ*. หน้า 233.
- ²²พระสิงห์ทอง เขมโย. *สัมภาษณ์*. 5 กรกฎาคม 2544.
- ²³Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 351 - 356., Hospers. op. cit. pp. 117 - 118., Randall. & Buchler. op. cit. p. 153.
- ²⁴นิกิจ พลายุชม. *วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ*. หน้า 37.
- ²⁵อ้างถึงใน *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 8.
- ²⁶สมบัติ อ่างธัญวงศ์. *วิจารณ์และให้คำแนะนำ*. 29 สิงหาคม 2544.
- ²⁷Emmet. *Handbook of Logic*. pp. 128 - 150., Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 200 - 205., Hospers. op. cit. pp. 131 - 133., Noddings. *Philosophy of Education*. pp. 78 - 79.
- ²⁸พุทธทาสภิกขุ. *เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*. หน้า 591.
- ²⁹Emmet. op. cit. pp. 100 - 111., Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 223 - 224., Hospers. op. cit. pp. 166 - 172., Noddings. op. cit. pp. 78 - 97.
- ³⁰Kemeney. *A Philosopher Looks at Science*. pp. 86 - 87.
- ³¹พุทธทาสภิกขุ. *เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*. หน้า 467 - 478. และ พุทธทาสภิกขุ. *แนวทางการปฏิบัติธรรมในสวนโมกขพลาราม*. หน้า 79 - 97., คณะศิษยานุศิษย์. (รวบรวม). *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 123., นิกิจ พลายุชม. *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 37.
- ³²ไตร. 20/576/273-274., ไตร. 8/826/224., ไตร. 29/407/217-218., ไตร. 25/417/372-373., ไตร. 25/17/19-20., ไตร. 25/17/28.

³³ไตร. 12/434/464., ไตร 12/438/469., ไตร. 18/96/62., ไตร.19/58/90.

³⁴พุทธทาสภิกขุ. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 23. และ พุทธทาสภิกขุ. มรดกที่ขอฟ้าไว้.
หน้า 35 - 36.

³⁵อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมวาทีของท่านพุทธทาส. หน้า 150.

³⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 152.

³⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 153.

³⁸อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 60 - 62.

³⁹พุทธทาสภิกขุ. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 21.

⁴⁰พุทธทาสภิกขุ. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 22 - 23.

⁴¹พระภิกษุสาทิโก. (ผู้แปล). กาลามสูตร - มหาสุตโสมชาดก. หน้า 6, 12.

⁴²ดู ไตร. 20/505/179 - 184.

⁴³พุทธทาสภิกขุ. อสิตสังวัจจรายุศมานุสรณ์ จาก พุทธทาสภิกขุ ๒๔๔๙ - ๒๕๒๙. หน้า
31 - 59., พระราชวรมณี. (ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. หน้า 274
- 275.

⁴⁴พุทธทาสภิกขุ. อสิตสังวัจจรายุศมานุสรณ์ จาก พุทธทาสภิกขุ ๒๔๔๙ - ๒๕๒๙. หน้า
50 - 51.

⁴⁵ไตร. 7/523/331., ไตร. 23/143/289.

⁴⁶พุทธทาสภิกขุ. ธรรมาศรม ธรรมมาตา. หน้า 30 - 31.

⁴⁷พระราชวรมณี. (ประยูรย์ ปยุตโต). เรื่องเดียวกัน. หน้า 151 - 153.

⁴⁸ไตร. 10/113/144., ไตร. 21/180/227.

⁴⁹พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. หน้า 9.

⁵⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 221.

⁵¹ไตร. 5/92/131.

⁵²พระราชวรมณี. (ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. หน้า
153 - 154.

⁵³นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 30.

⁵⁴พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 591.

⁵⁵พุทธทาสภิกขุ. แนวทางการปฏิบัติธรรมในสวนโมกขพลาราม. หน้า 1 - 4.

⁵⁶คณะ ผ.ช.ป. (รวบรวม). เรื่องเดียวกัน. หน้า 139 - 141.

⁵⁷พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 103.

⁵⁸พุทธทาสภิกขุ. มรดกที่ขอฟ้าไว้. หน้า รองปก.

⁵⁹พุทธทาสภิกขุ. มรดกที่ขอฟ้าไว้. หน้า คำนำ.

⁶⁰พุทธทาสภิกขุ. ภาษาคน - ภาษาธรรม - เรามา “กิน” เวลาเกิด. หน้า 10 - 11.

⁶¹พุทธทาสภิกขุ. ภาษาคน - ภาษาธรรม - เรามา “กิน” เวลาเกิด. หน้า 11.

⁶²อรุณ แสงทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 164 - 172.

⁶³เรื่องเดียวกัน. หน้า 172.

⁶⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 180.

⁶⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 184.

บทที่ 3

รุ่งอรุณ และสนธยาที่สวนโมกข์

¹สัจใจ พูลทรัพย์. (บรรณาธิการ). **เข้าใจเทียว เข้าใจถิ่น สุราษฎร์ธานี**. หน้า ปกหลัง.

²กวี พงศ์ไสยา. **CHAIYA : สวนโมกข์**. หน้า 9.

³พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 154 - 155.

⁴พุทธทาสภิกขุ. **สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 3.

⁵พุทธทาสภิกขุ. **สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 6

- 7.

⁶พุทธทาสภิกขุ. **สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 8,

11.

⁷พุทธทาสภิกขุ. **สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 12

- 13.

⁸พุทธทาสภิกขุ. **สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 14.

⁹มูลนิธิโกมลคีมทอง. (รวบรวมบทสนทนา). **วาทะสองนักปราชญ์ บทสนทนาระหว่างพุทธทาสภิกขุ กับมาชาโนบุ ฟูกูโอกะ**. หน้า 43.

¹⁰คณะศิษยานุศิษย์. (รวบรวม) **พุทธทาส สวนโมกข์พลาซาม กำลั้งแห่งความหลุดพ้น**. หน้า 53.

¹¹ประกาศ วัชรภรณ์. (รวบรวมและเรียบเรียง). **พุทธทาส ประทีปแห่งสวนโมกข์**. หน้า 58.

¹²พุทธมโมภิกขุ. (โพธิ์ จันทสโร). **"สวนโมกข์"**. **พุทธศาสนา**. 69, 1 (กุมภาพันธ์ - เมษายน, 2544) : 64.

¹³พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 257.

¹⁴พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 334.

¹⁵พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 269 - 270.

¹⁶Ito. **Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand : Buddhadasa Bhikkhu and his world**. p. 32.

¹⁷พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 696.

¹⁸**พุทธศาสนา**. 68, 2 (พฤษภาคม - กรกฎาคม, 2543) : 3.

- ¹⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 31.
- ²⁰พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 2.
- ²¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 140.
- ²²พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 27.
- ²³อ้างถึงใน ประกาศ วัชรภรณ์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 25.
- ²⁴วิจารณ์ พานิช. สัมภาษณ์. 27 สิงหาคม 2544.
- ²⁵พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 577.
- ²⁶พระสิงห์ทอง เขมโย. สัมภาษณ์. 5 กรกฎาคม 2544.
- ²⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 225.
- ²⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 19.
- ²⁹ดู รายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 1 - 49.
- ³⁰“แม่ไก่แจ้”. (นามแฝง). “ตามแม่ไปสวนโมกข์ ภาค 2”. สภาวีกา. 3, 23 (พฤษภาคม 2542.)
- : 75.
- ³¹พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 120.
- ³²พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 63.
- ³³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 60.
- ³⁴พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 120.
- ³⁵ชำนาญ อิมสอาด. ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 88.
- ³⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 82 - 84.
- ³⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 58 - 59.
- ³⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 51 - 140.
- ³⁹คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 215.
- ⁴⁰พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 404 - 407.
- ⁴¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 566 - 570.
- ⁴²พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. หน้า 214.
- ⁴³อ้างถึงใน พระศรีวิสุทธิกวี. การพัฒนาจิต. หน้า 38 - 42.
- ⁴⁴พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 298. และอีกหลายที่.
- ⁴⁵พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 2.
- ⁴⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 590 - 591.
- ⁴⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 155.
- ⁴⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 578. และอีกหลายที่.
- ⁴⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 336.
- ⁵⁰ประชา หุตานุวัตร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.
- ⁵¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 589 - 590.
- ⁵²พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 8 - 9.

- 31 - 32.
- ⁵³พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 31 - 32.
- ⁵⁴พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 39.
- ⁵⁵พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 409.
- ⁵⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 168.
- ⁵⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 423.
- ⁵⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 170.
- ⁵⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 408 - 431.
- ⁶⁰ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (ผู้แปล). โจนathan ลิฟวิงสตัน นางนวล. หน้า 25.
- ⁶¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 56.
- ⁶²พระประชา ปสนุนธมโม และ สันติสุข ไสภณสิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธทาสภิกขุ. หน้า 287.
- ⁶³ - ⁶⁵พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 60 - 63.
- ⁶⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 154.
- ⁶⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 343 - 348.
- ⁶⁸สัมพันธ์ ก้องสมุทร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.
- ⁶⁹to. op. cit. pp. 185 - 198.
- ⁷⁰ibid. pp. 185 - 215.
- ⁷¹อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 60 - 62.
- ⁷²to. op. cit. p. 203.
- ⁷³ibid. p. 201.
- ⁷⁴ibid. pp. 185 - 215.
- ⁷⁵พระมณฑิเร มณฑิโร. สัมภาษณ์. 23 มีนาคม 2546.
- ⁷⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 279.
- ⁷⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 354 - 355.
- ⁷⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 349.
- ⁷⁹คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 161.
- ⁸⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 164.
- ⁸¹พระพรเทพ วิฑฐปัญญา. สัมภาษณ์. 31 มีนาคม 2546.
- ⁸²อ้างถึงใน ชำนาญ อิมสอาด. เรื่องเดียวกัน. หน้า 88.
- ⁸³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 215.
- ⁸⁴พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 308.
- ⁸⁵คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 181 - 182.
- ⁸⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 182.
- ⁸⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 184 - 185.

- ⁸⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 186 - 187.
- ⁸⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 189 - 190.
- ⁹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 187 - 188.
- ⁹¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 411.
- ⁹²คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 193 - 214.
- ⁹³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 333 - 334.
- ⁹⁴คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 286 - 287.
- ⁹⁵ - ⁹⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 288.
- ⁹⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 289 - 290.
- ⁹⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 291.
- ⁹⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 293.
- ¹⁰⁰พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า คำปรารภ.
- ¹⁰¹พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 5.
- ¹⁰²พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 6.
- ¹⁰³พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 7.
- ¹⁰⁴พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 29.
- ¹⁰⁵พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 8.
- ¹⁰⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 631.
- ¹⁰⁷พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 49.

บทที่ 4

สืบค้นขุมทรัพย์จากพระโอบุส
และสานต่อจากรอยพระอรหันต์

- ¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 591.
- ²พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโอบุส. หน้า คำนำ (11).
- ³พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโอบุส. หน้า คำนำ (19).
- ⁴พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 23.
- ⁵พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 176 - 177.
- ⁶มูลนิธิโกมลคีมทอง. (รวบรวมบทสนทนา). วาทีสองนักปราชญ์ บทสนทนาระหว่าง
พุทธทาสภิกขุ กับ มาชาโนบุ ฟูกุโอะกะ. หน้า 28.
- ⁷พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโอบุส. หน้า 112., พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี.
เล่มที่ 20 ข้อ 64 หน้า 251. อ้างถึงใน พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 15 -16.

⁸พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า คำประณมพจน์.

⁹อ้างถึงใน พุทธทาสภิกขุ. แก่นพุทธศาสน์. หน้า 34.

¹⁰พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 77.

¹¹พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 15.

¹²พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 53, 55.

¹³พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ. เล่มที่ 13 ข้อ 669 หน้า 738. อ้างถึงใน พุทธทาสภิกขุ.

พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 46.

¹⁴ประกาศ วัชรภรณ์. (รวบรวมและเรียบเรียง) พุทธทาส ประทีปแห่งสวนโมกข์. หน้า 58.

¹⁵พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า

16.

¹⁶พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 114 - 115.

^{17 - 18}พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 120.

¹⁹พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 60.

²⁰พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 96.

²¹พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 59.

²²พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 12 - 13.

²³พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 13.

²⁴อ้างถึงใน “สิริวรุณ”. (นามแฝง). สัมมัตตานุภาพ : ปาฏิหาริย์แห่งความถูกต้อง. หน้า

163.

²⁵พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 11 - 13.

²⁶พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 18.

²⁷พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 22.

²⁸พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 16.

²⁹พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 82 - 87.

³⁰พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 87. และอีกหลายที่.

³¹พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 67.

³²พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า คำนำสำนักพิมพ์. และ หน้า 67.

³³พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 1 - 2.

³⁴พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 29.

³⁵พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 16.

³⁶พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 24.

³⁷พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 31.

³⁸พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 31. และ พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์. หน้า 97.

³⁹พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 222 - 224.

- ⁴⁰พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 6.
- ⁴¹พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 62.
- ⁴²พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 63 - 65.
- ⁴³ดู พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 64 - 65.
- ⁴⁴พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 65.
- ⁴⁵พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. หน้า 191.
- ⁴⁶วรศักดิ์ วรรณโม. "อาตมานำสวนโมกข์ไปอเมริกา". สภาวีกา. 3, 23 (พฤษภาคม 2542.) :15.
- ⁴⁷มูลนิธิโกมลคีมทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 21.
- ⁴⁸พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 298.
- ⁴⁹พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 210.
- ⁵⁰พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 346 - 347.
- ⁵¹อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมวาทะของท่านพุทธทาส. หน้า 103 - 104.
- ⁵²พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 267 - 270, 273.
- ⁵³สุชีพ ปุญญานุภาพ. (เรียบเรียง). ประวัติศาสตร์ศาสนา. หน้า 300 - 301.
- ⁵⁴พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 11., มรดกที่ 72, 143, 144, 151.
- ⁵⁵พุทธทาสภิกขุ. ภาษาคน-ภาษาธรรม - เรามา "กิน" เวลากันเถิด. หน้า 19, และ มรดกที่ 37.
- ⁵⁶พ.อ. ปิ่น มุกข์นงค์. บทบาทพระบรมครู. หน้า 399 - 406.
- ⁵⁷พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 6 - 7.
- ⁵⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 73.
- ⁵⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 135 - 136., 185.
- ⁶⁰พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 186.
- ⁶¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 199.
- ⁶²พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 320 - 323.
- ⁶³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 324 และ ดู นิกิจ พลายนุช. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 58 - 59, 60 - 62 ประกอบ.
- ⁶⁴to. Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand : Buddhadasa Bhikkhu and his world. p.162.
- ⁶⁵คณะ ผ.ช.ป. (รวบรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธทาสภิกขุ. หน้า 234.
- ⁶⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 301, 322 - 323, 337 - 341, 564, 701.
- ⁶⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 337.
- ⁶⁸ประกาศ วัชรภรณ์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 56.
- ⁶⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 79 - 82, 202.
- ⁷⁰พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 222 - 224.

- ⁷¹พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 628 - 631., คณะศึกษานูศิษย์. (รวบรวม).
พุทธทาส สอนโมกขพลาาราม กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า 146.
- ⁷²อำนาจ ยัสโยธา. **การวิเคราะห์แนวคิดของนิตเช่ เรื่อง “เจตจำนงสู่อำนาจ”**. หน้า 24 - 25.
- ⁷³ไตร. 27/1141 - 1142/226.
- ⁷⁴ไตร. 21/80/81 - 82., ดู สมภาร พรหมทา. “**บทวิเคราะห์สตรีในทัศนะของพุทธศาสนา**”. **พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**. 1, 3 (กันยายน - ธันวาคม, 2537) : 43 - 51.
- ⁷⁵ไตร. 22/79/91 - 93, ไตร. 22/80/93 - 94 และดู พระเทพเวที. (ประยุทธ์ ปยุตโต) **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**. หน้า 78/14, และ 706 - 708.
- ⁷⁶ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ไตร. 27/516/208 - 209.
- ⁷⁷พุทธทาสภิกขุ. **ธรรมมาศรม ธรรมมาตา**. หน้า 5.
- ⁷⁸พุทธทาสภิกขุ. **ธรรมมาศรม ธรรมมาตา**. หน้า 10.
- ⁷⁹อำนาจ ยัสโยธา **นิพพานในทัศนะของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. หน้า 67 - 69.
- ⁸⁰พุทธทาสภิกขุ. **ตามรอยพระอรหันต์**. หน้า 95 - 99.
- ⁸¹พุทธทาสภิกขุ. **ตามรอยพระอรหันต์**. หน้า 104.
- ⁸²ไตร. 9/203/149.
- ⁸³ไตร. 4/29/29. และอีกหลายที่.
- ⁸⁴ไตร. 4/31/31. และอีกหลายที่.
- ⁸⁵ชำนานู อิมสอาด. **ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 69.
- ⁸⁶พุทธทาสภิกขุ. **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์**. หน้า 175. อ้างจาก ไตร. 25/25/16., คณะ ผ.ช.ป. **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 238 - 239., นิกิจ พลายชุม. **วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ**. หน้า 188.
- ⁸⁷อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 8.
- ⁸⁸คณะศึกษานูศิษย์. **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 83., พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. หน้า 189 - 190., พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์ **บทบาทพระบรมครู**. หน้า 407 - 416.
- ⁸⁹พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์. **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 409.
- ⁹⁰**เรื่องเดียวกัน**. หน้า 413 - 414.
- ⁹¹ชำนานู อิมสอาด. **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 66 - 67.
- ⁹²ไตร. 1/235/337.
- ⁹³ไตร. 2/305/308.
- ⁹⁴พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 667.
- ⁹⁵พุทธทาสภิกขุ. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา**. หน้า 667 - 668.
- ⁹⁶มูลนิธิโกมลคีมทอง. **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 4 - 5.
- ⁹⁷ประชา หุตานุวัตร. **สัมภาษณ์**. 25 พฤษภาคม 2545.

⁹⁸แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด. สัมภาษณ์. 24 ธันวาคม 2545.

⁹⁹พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 71.

¹⁰⁰พุทธทาสภิกขุ. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. หน้า 571 - 572.

¹⁰¹ไตร. 10/107/100., ไตร. 10/143/124.

¹⁰²ไตร. 10/141/123.

¹⁰³พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 208.

¹⁰⁴คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า ปกใน.

¹⁰⁵to. op. cit. pp. 49 - 54.

¹⁰⁶ibid. pp. 55 - 58.

¹⁰⁷ibid. pp. 89 - 96.

¹⁰⁸ibid. p. 139.

¹⁰⁹สัมพันธ์ ก้องสมุทร. (บรรณาธิการ). ดอกไมกษ์ ฉบับ ทะไลลามะกับพุทธทาสภิกขุ. หน้า 40. และ แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด. สัมภาษณ์. 24 ธันวาคม 2545.

¹¹⁰พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา หน้า 393., พระประชา ปสนุนธมโม และ สันติสุข โสภณสิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธทาสภิกขุ. หน้า 309.

¹¹¹to. op. cit. p. 137.

¹¹²ibid. p. 140.

¹¹³พระประชา ปสนุนธมโม และ สันติสุข โสภณสิริ. เรื่องเดียวกัน. หน้า 200 - 201.

บทที่ 5
ก้าวนำทาง
และสืบทอดธรรมแบบพุทธทาส

¹อ้างถึงใน ชัชวาล คงมิ่ง. การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในงานเขียนของ เฮนรี เดวิด ธอโร และท่านพุทธทาสภิกขุ. หน้า 122 - 124.

²คณะศิษยานุศิษย์. (รวบรวม). พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า 29, 31.

³พุทธทาสภิกขุ. แดงการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 3.

⁴พระประชา ปสนุนธมโม และ สันติสุข โสภณสิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธทาสภิกขุ. หน้า 59 - 60.

⁵พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 151 - 159.

⁶พุทธทาสภิกขุ. แดงการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 6 - 7.

- ⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 151.
- ⁸พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 1-2.
- ⁹พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 7-15.
- ¹⁰พุทธทาสภิกขุ. เทศนา และ โอวาท. หน้า 3 - 5.
- ¹¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 126 - 127, 149.
- ¹²อ้างถึงใน คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 33 - 35.
- ¹³อ้างถึงใน พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 57 - 59.
- ¹⁴ชำนาญ อิมสอาด. ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 88.
- ¹⁵คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.
- ¹⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 95, 98.
- ¹⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 213.
- ¹⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 210.
- ¹⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 256.
- ²⁰อ้างถึงใน อรุณ เวชสุวรรณ. (รวบรวม). สวนโมกข์ เมืองไชยา และพุทธทาสภิกขุ. หน้า 266 - 275., คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 47.
- ²¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 330, 413 - 414.
- ²²พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 248 - 262.
- ²³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 46, 414., คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 115.
- ²⁴พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 300.
- ²⁵คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 99 - 100.
- ²⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 58.
- ²⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 59.
- ²⁸นิกิจ พลายนุ่ม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 143.
- ²⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 353 - 354., คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 56.
- ³⁰พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 336 - 342.
- ³¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 327 - 329, 334., คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113 - 114.
- ³²คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.
- ³³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 445, 446, 452.
- ³⁴พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 193.
- ³⁵พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 320.
- ³⁶พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 295.

- ³⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 303.
- ³⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 295 - 370.
- ³⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 308 - 312.
- ⁴⁰คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 102.
- ⁴¹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 314 - 318.
- ⁴²พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 316 - 317.
- ⁴³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 256.
- ⁴⁴พุทธทาส อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. ในคำกลอนชื่อ “คำประพันธ์ บทพระธรรม...”
- ⁴⁵อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 138.
- ⁴⁶อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 139.
- ⁴⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 127 - 128.
- ⁴⁸อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมวาทะของท่านพุทธทาส. หน้า 56.
- ⁴⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 59.
- ⁵⁰พุทธทาส อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. ในคำกลอนชื่อ “ยาระงับสรรพทุกข์”.
- ⁵¹“สิริवास”. (พุทธทาสภิกขุ). ดอกสร้อยแสดงธรรม ๒๔ จากของชีวิต. หน้า 12.
- ⁵²พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 14 - 16.
- ⁵³นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 6.
- ⁵⁴มูลนิธิโกมลคีมทอง. (รวบรวมบทสนทนา). วาทะสองนักปราชญ์ บทสนทนาระหว่างพุทธทาสภิกขุ กับ มาชาโนบุ ฟูกุโอะกะ. หน้า 3 - 4.
- ⁵⁵พุทธทาสภิกขุ. ลัทธิความเป็นมาแห่งศาสนา หินยาน มหายาน. หน้า 65 - 66.
- ⁵⁶พุทธทาสภิกขุ. ลัทธิความเป็นมาแห่งศาสนา หินยาน มหายาน. หน้า 85 - 87.
- ⁵⁷ประกาศ วัชรภรณ์. (รวบรวมและเรียบเรียง). พุทธทาส ประทีปแห่งสวนโมกข์. หน้า 38 - 39.
- ⁵⁸อรุณ แสงทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.
- ⁵⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 80.
- ⁶⁰วรศักดิ์ วรธัมโม. “อาตมานำสวนโมกข์ไปอเมริกา”. สภาวิภา. 3, 23 (พฤษภาคม 2542.) : 36 - 36.
- ⁶¹อรุณ แสงทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 94.
- ⁶²พุทธทาสภิกขุ. คริสตธรรม - พุทธธรรม. หน้า 5 - 6.
- ⁶³พุทธทาสภิกขุ. คริสตธรรม - พุทธธรรม. หน้า 11.
- ⁶⁴พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 16 - 19.
- ⁶⁵พุทธทาสภิกขุ. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า 29 - 32.
- ⁶⁶พุทธทาสภิกขุ. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า 31 - 32.
- ⁶⁷คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.

⁶⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 679.

⁶⁹พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 39 - 43. และ พุทธทาสภิกขุ. ภาษาคน - ภาษาธรรม - เรามา “กิน” เวลาเกิด. หน้า 74.

^{70 - 71}คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 93.

⁷²พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 689.

⁷³พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 679 - 680.

⁷⁴พุทธทาสภิกขุ. ความสุขของฆราวาส. หน้า 22.

⁷⁵พุทธทาสภิกขุ และ ปัญญาที่ไปภิกขุ. (บรรยาย). อธิบายภาพปริศนาธรรม. หน้า 43 - 47.

⁷⁶พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 47.

⁷⁷พุทธทาสภิกขุ และ ปัญญาที่ไปภิกขุ. (บรรยาย). อธิบายภาพปริศนาธรรม. หน้า 33 - 35.

⁷⁸พุทธทาสภิกขุ และ ปัญญาที่ไปภิกขุ. (บรรยาย). อธิบายภาพปริศนาธรรม. หน้า 62 - 63.

^{79 - 80}อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). เรื่องเดียวกัน. หน้า 55.

⁸¹ชำนาญ อิมสอาด. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.

⁸²พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ๒ ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 344.

⁸³พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 126 - 127.

⁸⁴พระพรเทพ วิฑูรย์. สัมภาษณ์. 24 ตุลาคม 2545.

⁸⁵พุทธทาสภิกขุ. พุทธทาสลิลิต ฉบับลายมือ ของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 39 - 43.

⁸⁶พระครูภาวนาชยคุณ. (โพธิ์ จันทโร). สัมภาษณ์. 22 มีนาคม 2546.

⁸⁷to. Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand : Buddhadasa Bhikkhu and his world. pp. 256 - 261.

⁸⁸Ibid. p. 257.

⁸⁹Ibid. pp. 269 - 272.

⁹⁰พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 144.

⁹¹พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 136.

⁹²พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 35.

⁹³พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 36.

⁹⁴พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 32.

⁹⁵พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 91.

⁹⁶พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 77.

⁹⁷to. op. cit. pp. 266 - 268.

⁹⁸พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 124.

⁹⁹พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 139.

¹⁰⁰พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 100.

¹⁰¹พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 89.

¹⁰²to. op. cit. pp. 147 - 149.

¹⁰³ Ibid. pp. 150 - 154.

¹⁰⁴ พุทธทาสภิกขุ. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า 35 - 43.

¹⁰⁵ พุทธทาส อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. ในคำกลอนชื่อ “ชาวบ้าน - ชาววัด”.

¹⁰⁶ พุทธทาส อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. หน้า 54 - 60.

¹⁰⁷ พุทธทาส อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. หน้า 53 - 54.

¹⁰⁸ พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 312.

¹⁰⁹ Ito. op. cit. p.153.

¹¹⁰ พุทธทาสภิกขุ. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า ปกหลัง.

¹¹¹ พุทธทาส อินทปัญโญ. ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 126 - 127.

¹¹² Ito. op. cit. pp. 180 - 182.

¹¹³ สัมพันธ์ ก้องสมุทร. (บรรณาธิการ). ดอกไมกษ์ ฉบับ ทะเลลามาแก่กับพุทธทาสภิกขุ.

หน้า 40.

¹¹⁴ คณะ ผ.ช.ป. (รวบรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธทาสภิกขุ. หน้า 263 - 264.

¹¹⁵ พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฏบัตรพุทธบริษัท. หน้า 4.

¹¹⁶ พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฏบัตรพุทธบริษัท. หน้า 5.

¹¹⁷ พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฏบัตรพุทธบริษัท. หน้า 1.

¹¹⁸ พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฏบัตรพุทธบริษัท. หน้า 103.

¹¹⁹ สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑. หน้า 37 - 40.

¹²⁰ พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฏบัตรพุทธบริษัท. หน้า 104.

¹²¹ พุทธทาสภิกขุ. แดงการณสวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฏบัตรพุทธบริษัท. หน้า 103.

บทที่ 6

ปัจฉิมกถา :

พุทธทาสวิธี - มรรควิถีสู่ความเป็นสากล

¹ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. หน้า 798.

² กীরติ บุญเจือ สารานุกรมปรัชญา. หน้า 101 - 102., ดูรายละเอียดใน พระมหาประยูร มีฤกษ์. เปรียบเทียบแนวคิดพุทธทาส กับ ชาร์ต. (2526). ประกอบ.

³ พุทธทาสภิกขุ. คู่มือมนุษย์. หน้า 141.

⁴ ไพโรจน์ อุ่มมณเฑียร. แต่...ท่านพุทธทาสภิกขุ พระอริยเจ้าแห่งสวนโมกขพลาราม. หน้า 281 - 283.

⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 246 - 250.

⁶ พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 435 - 444.

⁷พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 509 - 518.

⁸พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 438.

⁹พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 442.

¹⁰พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 1.

¹¹พระพรเทพ สุติปัญญา. สัมภาษณ์. 31 มีนาคม 2546.

¹²แมชีคันสนีย์ เสถียรสุด. สัมภาษณ์. 24 ธันวาคม 2545.

¹³พุทธทาสภิกขุ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธทาส. หน้า 292.

¹⁴คณะศึกษานุศิษย์. (รวบรวม). พุทธทาส สอนโมกขพลาการณ กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า 49.

¹⁵พระประชา ปสนนธมโม และ สันติสุข ไสภณสิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธทาสภิกขุ. หน้า 320 - 323.

¹⁶แสง จันทร์งาม. "คนไทยกับการนับถือพระพุทธศาสนา". จำนวน 6 หน้า. (อัตสำเนา).

¹⁷ประชา หุตานุวัตร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.

¹⁸อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมวาทะของท่านพุทธทาส. หน้า 190.

